

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Fatmanur UĞUZ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN İTİKADİ İSLAM MEZHEPLERİNE
BAKIŞI (HAK DİNİ KUR'AN DİLİ ÖRNEĞİ)

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Fatmanur UĞUZ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN İTİKADİ İSLAM MEZHEPLERİNE
BAKIŞI (HAK DİNİ KUR'AN DİLİ ÖRNEĞİ)

Danışman

Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Fatmanur UĞUZ'un bu çalışması, jürimiz tarafından İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ramazan UÇAR (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER (İmza)

Üye : Doç. Dr. Ali ALBAYRAK (İmza)

Tez Başlığı: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İtikadi İslam Mezheplerine Bakışı (Hak Dini Kur'an Dili Örneği)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 02/02/2022

Mezuniyet Tarihi : 03/03/2022

(İmza)

.....

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın İtikadi İslam Mezheplerine Bakışı (Hak Dini Kur’an Dili Örneği)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Fatmanur UĞUZ

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Fatmanur Uğuz
Öğrenci Numarası	20185249009
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ömer Faruk Teber
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İtikadi İslam Mezheplerine Bakışı (Hak Dini Kur'an Dili Örneği)
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1768318388
Rapor Tarihi	22/02/2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %15 Alıntılar dahil: %22
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 81 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdeleri sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	ii
ÖZET.....	iii
SUMMARY.....	iv
ÖNSÖZ	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ELMALILI’NIN HAYATI, YAŞADIĞI ÇEVRE VE ESERLERİ

1.1. Elmalılı’nın Hayatı	5
1.2. Eserleri	6
1.2.1. Hak Dini Kur’an Dili.....	6
1.2.2. İrşâdü’l – Ahlaf fî Ahkâmi’l – Evkâf	8
1.2.3. Hz. Muhammed’in Dini İslâm.....	8
1.2.4. Metâlib ve Mezâhib.....	9
1.2.5. İstintâcî ve İstikrâî Mantık	9
1.3. Yaşadığı Dönemin Sosyo-Politik Arka Planı.....	10
1.4. Tefsir ve Mealin Yazılış Süreci.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI’NIN TEFSİRİNDE İTİKADİ İSLAM MEZHEPLERİ

2.1. Elmalılı’nın Tefsirindeki İslâm Mezheplerini Ele Alış Şekilleri	17
2.2. Elmalılı’nın Tefsirinde Değindiği İslam Mezhepleri	17
2.2.1. Ehl-i Sünnet ve’l Cemaat	17
2.2.2. Mu’tezile	36
2.2.3. Mürcie	45
2.2.4. Şia.....	47
2.2.5. Haricilik.....	50
2.2.6. Vehhâbilik	53
2.2.7. Kerramiyye.....	56
2.2.8. Cebriyye	57
2.2.9. Müşebbihe –Mücessime.....	60
SONUÇ	63
KAYNAKÇA	67
ÖZGEÇMİŞ	74

KISALTMALAR LİSTESİ

bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
ed.	: Editör
çev.	: Çeviren
ö.	: Ölümü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Hız.	: Hazreti
haz.	: Hazırlayan
yy.	: yüzyıl

ÖZET

Elmalılı Hamdi Yazır'ın en meşhur eserlerinden biri olan Hak Dini Kur'an Dili, gerek yazılma süreci bakımından gerekse içerisinde çeşitli ilimlere dair malumatlar barındırması bakımından dönemin diğer tefsirlerinden ayrılmaktadır. Bu ilimlerden biri olan kelam ve ona dair meseleler de eserde yer alan unsurlardandır.

Bu çalışmada, Elmalılı'nın tefsirinde yer alan birtakım kelami meseleler ve bunlarla ilgili bazı fırkaların görüşleri ele alınmaktadır. Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı, önemi, yöntem ve teknikleri, kapsam ve sınırlılıkları ve kaynaklarına yer verilmiştir. Birinci bölümde, Elmalılı'nın hayatı, eserleri, yaşadığı dönemin sosyo-politik arka planı ve tefsirini yazış süreci ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, Elmalılı'nın eserinde yer alan İslam Mezhepleri başlıklar halinde ele alınmıştır. Öncelikle bu mezheplerin teşekkül süreçleri hakkında bilgi verilmiş, ardından Elmalılı'nın tefsirde bu mezheplerin nasıl ele alındığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Fırka, Ehl-i sünnet, Tefsir.

SUMMARY
ELMALILI HAMDİ YAZIR'S POINT OF VIEW ON ISLAMIC SECTS (EXAMPLE
OF HAK DİNİ KUR'AN DİLİ)

“Hak Dini Kur'an Dili”, one of the most famous works of Elmalılı Hamdi Yazır, differs from other Tafsir in terms of both writing process and containing information about various sciences. Kalam, which is one of these sciences, and the issues related to it are among the elements in the work.

In this study, some issues related with Kalam which takes place in Elmalılı's tafsir and the points of views of some Islamic sects related with these are discussed. The study consists of an introduction and two parts. In the introduction part, the subject, purpose, importance, methods and techniques, content limitations, sources of the research take places. In the first part, Elmalılı's life, works, socio-political background of the period he lived in and the process of writing his Tafsir were discussed. In the second part, the Islamic sects in Elmalılı's work are discussed under the different headings. Firstly, information was given about the formation processes of these sects, and then it was tried to be presented that how Elmalılı handled these sects in his Tafsir.

Keywords: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Sect, Ahl as-Sunnat, Tafsir.

ÖNSÖZ

Peygamberin vefatından sonra, dinin anlaşılması noktasında farklı anlayışlar ortaya çıkmış, bu anlayışların kurumsallaşmasıyla da mezhep adı verilen oluşumlar vücut bulmuştur. Bu oluşumlardan itikadi ve siyasi nitelik taşıyanlar fırka olarak isimlendirilirken, fikhî-amelî nitelik taşıyanlar fikhî mezhep olarak isimlendirilmiştir. İslam Mezhepleri Tarihi ilmi ise fırka olarak isimlendirilen ve itikadi ve siyasi yönü ağır basan düşünce ekollerini inceleyen bir bilim dalıdır.

Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarına şahitlik etmiş olan Elmalılı'nın hayatının çeşitli aşamalarında öne sürdüğü fikirlerin ve düşünce dünyasının eserlerine yansıdığı bilinmektedir. Onun en meşhur eseri olan Hak Dini Kur'an Dili ise gerek yazıldığı dönem ve yazılma koşullarıyla gerekse içinde barındırdığı felsefe, tasavvuf, fıkıh, kelim gibi ilimlere dair malumatlarıyla döneminde yazılan diğer tefsirlere kıyasla önemli bir konuma sahiptir.

Çalışmamızda Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili isimli eserinde onun itikadi İslam Mezheplerini nasıl ele aldığı incelenecektir. Bu amaçla öncelikle ilk bölümde onun hayatı eserleri, yaşadığı dönemin sosyo-politik arka planı ve tefsirini yazma süreci işlenmiş, ardından ikinci bölümde tefsirinde ele aldığı mezhepler teker teker ele alınmıştır.

Çalışmam boyunca bana kaynak temini konusunda çeşitli yönlendirmelerde bulunan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER'e, çalışmamın yazılış aşamasında bana yol gösteren, değerli vaktini bana ayırarak çalışmamı baştan sona okuyup bana tavsiyelerde bulunan Sayın Ayşe Gül YAKA'ya ve tüm bu süreçte beni her zaman destekleyen arkadaşlarım Feyza Nur ÇINAR ve Kübra SÖNMEZ'e teşekkürlerimi sunarım.

Antalya-2021

Fatmanur Uğuz

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Çalışmada, yaşadığı dönemin önemli simalarından biri olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (1878-1942) “Hak Dini Kur'an Dili” adlı tefsirinde değindiği itikadi İslam mezhepleri, bu mezheplerin kelami görüşleri ve Elmalılı'nın bu görüşleri nasıl ele aldığı ve bu mezhepler hakkındaki düşünceleri incelenmeye çalışılacaktır.

Bu bağlamda öncelikle Elmalılı'nın hayatı, eserleri, yaşadığı dönemin sosyo- politik şartları ve bu şartların Elmalılı ve onun mezkûr eseri üzerindeki etkileri hakkında bilgi verilecek, daha sonra onun din anlayışı ve itikadi İslam mezhepleri hakkında düşünceleri ele alınacaktır. En sonunda da “Hak Dini Kur'an Dili” isimli eserinde, Elmalılı'nın ağzından bazı itikadî mezheplerin kelamî görüşleri ve onun bu mezhepler hakkında ve onların görüşleri hakkındaki düşünceleri ele alınacaktır.

II. Meşrutiyetten sonra yazdığı eserlere bakıldığında din anlayışı noktasında mezhepler üstü bir yaklaşım sergileyen Elmalılı'nın Cumhuriyet döneminde, dönemin şartları ve TBMM'nin isteği üzerine yazdığı bu eserde aynı yaklaşımı sergileyip sergilemediği incelenecektir.

Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

Araştırmanın metodu hakkında şunlar söylenebilir; olayları incelemek, soruşturmak ve bunların fotoğrafını çekmek sosyal bilimlerde oldukça önemlidir. Her bilim dalının kendine has bir yöntemi bulunmakla birlikte betimleyicilik ilkesi bütün ilimlerde kullanılmaktadır. Bu ilke mezhepler tarihi ilmi içinde olaylar, şahıslar, kavramlar, fikirler ve fırkaları, onların gelişim süreçleriyle ilgilenerken onları ne ise o şekilde ortaya koymak demektir. Bu açıdan betimleyicilik ilkesini (deskriptif yöntem) uygulayan bir araştırmacı incelediği bir olayı veya fırkayı olması gerektiği gibi değil; olduğu gibi, yargılarını karıştırmaksızın resmetmelidir. Araştırmacı, belgelerin gösterdiği doğrultuda konunun bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarırken hadisenin kendi dışındaki gerçekliğini kabul etmeli ve kendi yargılarını paranteze almalıdır.¹

Bir mezhebin görüş ve düşünceleri mutlaka o mezhebin doğuş ve gelişme dönemlerindeki tarihi, coğrafi, siyasi şartları göze alınarak anlamaya çalışılmalı; sosyal olaylarla ilgili açıklamaları tek bir sebebe indirgeme hatasına düşülmemeli, “sosyal olayların

¹ Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, *İslami İlimlerde Metodoloji/ Usûl Mes'elesi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 434.

karmaşıklığı” ve “çok sebeplilik ilkeleri” dikkate alınmalı; kaynaklarda karşılaşılan her kavram, ait olduğu tarihin şartları içinde anlaşılmalı çalışılmalıdır.²

Burada da, zikredilen ilkelere dikkat edilerek, bir çalışma ortaya konmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Hak Dini Kur'an Dili isimli eserde; Ehl-i Sünnet, Mâtüridiyye, Eşariyye, Selefiyye, Mu'tezile, Mürcie, Şia, Haricilik, Vehhabilik, Kerramiyye, Cebriye, Müşebbihe ve Mücessime gibi fırkalara tefsirin farklı yerlerinde temas edilmiştir. Bunun yanında; imanın tanımı, iman ile amel ilişkisi, kulun fiilleri, fâsıkın durumu, mucizenin imkânı, Allah'ın görülmesi, Kevser'in mahiyeti, haberî sıfatların Allah'a nispeti, şefaât, cinlerin mahiyeti ve sihir, yeis halinde tövbe ve imanın geçerliliği, Allah'tan başkasının gaybı bilip bilemeyeceği konusu, Allah'ın kötülüğü yaratıp yaratmadığı meselesi, ecel, Ehl-i beytin kapsamı, şirk, dua ederken Hz. Peygamber'i vesile yapma konusu, gibi konular tefsirin çeşitli yerlerinde ele alınmıştır.

Araştırmamızda Cumhuriyet dönemi önemli dini eserlerinden biri olan Hak dini Kur'an Dili'nde mezhebi tartışmaların ele alınıp alınmadığı ve çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Elmalılı'nın mezhepleri tanımlama ve anlamada ne kadar etkili olduğu sorgulanmıştır.

Hak Dini Kur'an Dili'nde, yukarıda bahsi geçen fırkalar, belli kelimeler konuların etrafında değil, tefsirin çeşitli yerlerinde ve farklı konularda ele alındıkları için çalışmamız kelimeler konu başlıklarıyla değil, mezheplerin isimleriyle başlıklandırılacaktır. Ayrıca Ehl-i Sünnet başlığının altına Selefiyye, Mâtüridiyye ve Eş'ariyye alt başlıkları yerleştirilecektir.

Araştırma, Elmalılı'nın yukarıda bahsi geçen fırkalar ve onların görüşlerinin Hak Dini Kur'an Dili isimli eseri üzerinden incelenmesi şeklinde sınırlandırılmıştır. Konumuzla doğrudan ilgisi olmadığından fikhî konulara çok fazla temas edilmemiş, bu kısımlara sadece müellifin mezhep hakkındaki düşüncelerini ortaya koymak amacıyla değinilmiştir.

Tefsirde genellikle mezhep mensuplarının çoğunluğunun görüş ve düşünceleri üzerinden konuya yaklaşıldıysa da bazı yerlerde, bazı mezhep mensuplarının şahsi görüşlerinin ele alındığı görülmüştür. Çalışmamızda mezhep başlıklandırılmaları yapılırken bu kimseler mensup oldukları mezheplerin başlığı altında ele alınacaklardır.

² Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler”, *İslami İlimlerde Metodoloji/ Usûl Mes'eleleri I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 458-462; Mehmet Ali Büyükkara, “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş” *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012, s. 16.

Eserde fırkalarla ilgili özet bilgiler sunulmakta, fırkanın bütünü hakkında toplu bilgi verilmemekte ve tefsirin değişik bölümlerinde çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan dolayı konu bütünlüğü sağlanırken kısmî zorluklar yaşanmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Çalışmanın esasını oluşturan Hak Dini Kur'an Dili isimli eser için kaynak olarak; Eser Neşriyat ve Dağıtım Yayınevi'nin 1979 tarihli İstanbul baskısı kullanılacaktır. Eserin mukaddimesi ve Tevbe suresinin tefsiri için ise yine aynı yayınevinin 1982 yılındaki baskısından yararlanılacaktır. 1982 baskısı eserde sadece 4 yerde kullanılacak olup, 1979 baskısıyla karışmaması için her kullanımında kısaltma yapılmadan dipnot verilecektir.

Çalışmada öncelikle ilk bölümde yer alacak olan Elmalılı'nın hayatı, eserleri, yaşadığı dönemin sosyo-politik arka planı için Elmalılı Hamdi Yazır hakkında 1991'de Ankara'da ve 2012'de Antalya'da yapılmış olan sempozyum bildirilerinden, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2017'de yayınlanan "Bir Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır" isimli eserden, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanmış olan İslam Ansiklopedi'sinin "Elmalılı Muhammed Hamdi" ve "Hak Dini Kur'an Dili" maddelerinden, Abdullah Çolak'ın "Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Bazı Görüşleri" isimli kitabından, İsmail Kara'nın "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi" isimli eserinden yararlanılacaktır. Ayrıca Elmalılı'nın din anlayışı ve mezheplere olan bakışının ele alınacağı kısımda Hasan Onat'ın "H. Yazır'ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı" isimli makalesinden yararlanılacaktır. A.Cüneyd Köksal ve Murat Kaya tarafından hazırlanan, Elmalılı'nın bazı makalelerinin derlemesi olan "Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler" isimli eserden ve Recep Kılıç tarafından sadeleştirilen ve Elmalılı tarafından "Metalib ve Mezahib"e önsöz olarak yazılan "Dibâce (Önsöz)"den de yeri geldikçe yararlanılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise, müellifin tefsirinde ele aldığı fırkaların görüşlerine geçilmeden önce fırkanın teşekkülü hakkında bilgilendirmelerde bulunulacaktır. Bu çerçevede öncelikle fırkalarla ilgili yine, İslam Ansiklopedisinin ilgili fırkalar ile ilgili maddelerine başvurulacaktır. Daha sonra fırkalar hakkında yazılmış diğer eserlere müracaat edilecektir. Ayrıca, Ethem Ruhi Fırlı'nın "Günümüz İslam Mezhepleri", Hasan Onat ve Sönmez Kutlu'nun editörlüğünü yaptığı "Mezhepler Tarihi El Kitabı"; Şaban Ali Düzgün'nün editörlüğünü yaptığı "Kelâm El kitabı"; Muhammed Ebû Zehra tarafından yazılan ve Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin tarafından tercüme edilen "İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi" isimli eserlerden de faydalanılacaktır.

Çalışmamızda Elmalılı'nın ayetlerin tefsirine geçmeden önce yaptığı mealler esas alınacaktır. Gerekli görüldüğü yerlerde Diyanet İşleri Başkanlığının mealine de başvurulacaktır. Çalışmada geçen ayetler; sure ismi, sure numarası ve ayet numarası şeklinde gösterilecektir. Tarihi şahısların ölüm tarihleri hicri olarak gösterilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELMALILI'NIN HAYATI, YAŞADIĞI ÇEVRE VE ESERLERİ

1.1. Elmalılı'nın Hayatı

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır 1878 yılında Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini ve hafızlığını burada tamamlamış, eğitimine devam etmek için 1895 yılında İstanbul'a giderek orada Küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleşmiştir.³

Beyazıt Camii'nde kendisinden ders aldığı ders-i âmlardan olan Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'den icazet aldı. Hocasıyla aynı adı taşımasından dolayı hocası, “Büyük Hamdi” kendisi de “Küçük Hamdi” diye anılmaya başlandı; yazılarında da bu imzayı kullandı.⁴ Daha sonra soyadı kanununun çıkmasıyla babasının köyünün ismi olan “Yazır” soyadını alsa da daha çok doğum yerine nispetle “Elmalılı” olarak tanındı.

1905 yılında girdiği ruus⁵ imtihanını kazanınca kendisine ilim okutma izni verildi ve Beyazıt Camii'nde ders vermeye başladı.⁶ Aynı dönemde devam ettiği Mekteb-i Nüvvab'ı⁷ da birincilikle bitirdi. Diğer taraftan kendi çabalarıyla Fransızca öğrenmiş; Edebiyat, Felsefe, hat sanatı⁸ ve musiki ile ilgilenmiştir.

Elmalılı Hamdi Yazır siyasi açıdan hükümdarın yetkilerinin sınırlandırılması anlamını içeren Meşrutiyet idaresini savunmuş ve bu görüşü temsil eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilim şubesinde görev almıştır.⁹ 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet sonrasında kurulan meclise Antalya Mebûsu olarak girmiştir.¹⁰ II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi konusunda

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l- Müfessirin)*, Bilmen Yayınevi, c. II, s. 785-786;

https://kutuphane.islamiokul.com/kuran/v2/tefsir-tarihi-bilmen/2/2.htm#_ftnref430. (erişim tarihi: 03. 10. 2021)

⁴ Mesut Okumuş, “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, *Bir Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 10.

⁵ Ruus, Osmanlı bürokrasisinde tayin işleriyle uğraşan kalemin adıdır. Recep Ahışalı, “Ruus”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXV, s. 272-273.

⁶ İsmet Ersöz, “Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 169-170.

⁷ Osmanlılarda mahkemelere kadı yetiştirmek amacıyla açılan medresedir. Muallimhâne-i Nüvvâb ismiyle açılan bu mektebin adı 1885'te Mekteb-i Nüvvâb'a çevrilmiş, 1908'de Mekteb-i Kudât şeklinde isimlendirilmiş, bir yıl sonra da Medresetü'l-kudât'a dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Medresetü'l-Kudât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, s. 343-344; İlhami Yurdakul, “Mekteb-i Nüvvâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. EK-2, s. 240-241.

⁸ Bkz. M. Hüsrev Subaşı, “H. Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 318-330; Necmi Atik, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Sanat Anlayışı ve Hattatlığı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, s. 607- 630.

⁹ Okumuş, “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, s. 15.

¹⁰ A. Cüneyd Köksal – Murat Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 13-14.

fetva yazmayı reddeden fetva eminini ikna ederek fetva müsveddesini hazırlayıp bu konuda da etkin bir rol oynamıştır.¹¹

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle eğitim verdiği kurumlar kapatılınca Elmalılı bir süre işsiz kaldı. Milli mücadele sırasında İstanbul hükümetinde görev yaptığı için İstiklal Mahkemesince gıyabında yargılanıp idama mahkûm edildi. Bu karar doğrultusunda Fatih'teki evinden alınarak Ankara'ya götürüldü ve 40 gün tutuklu kaldı. Mahkeme sonunda suçsuz bulunarak beraat edince İstanbul'a dönen Elmalılı, ömrünün sonuna kadar sürecek olan bir inziva dönemine girmiş oldu. Bu dönemde Metâlib ve Mezâhib adlı tercümesini uzunca bir önsözle ve gerekli gördüğü yerlere yerleştirdiği notlarla tamamladı.¹²

TBMM'nin kararıyla Diyanet İşleri Reisliğinin kendisine teklif ettiği Türkçe tefsir yazma işini kabul etti. Hak Dini Kur'an Dili adını verdiği eserini vefatından önce tamamladı. 27 Mayıs 1942 yılında kalp yetmezliğinden vefat etti.¹³

1.2. Eserleri

1.2.1. Hak Dini Kur'an Dili

Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan tahsisi edilen bütçeyle yazılan "Hak Dini Kur'an Dili" isimli eser Elmalılı'nın en meşhur eseridir. 1926 yılında yazımına başlanan eserin yazımı 1938 yılına kadar devam etmiş, tamamlanması 12 yıl sürmüştür.¹⁴ 1935-1938 yıllarında İstanbul'da dokuz cilt ve on bin takım olarak basılan eserin, iki bin takımı yazara verilirken kalanları ücretsiz olarak dağıtılmıştır.¹⁵

Tefsirin yazımı ile ilgili takip edilecek esaslar Diyanet İşleri Başkanlığı ve Elmalılı arasında hazırlanan bir protokolle belirlenmiştir. Buna göre önce ayet veya ayetler grubunun metinlerinin altına meali yazılacak, ardından da bunların tefsir ve izahına geçilecektir. Tefsir bölümü için de bir takım esaslar belirlenmiştir. Eserin mukaddime bölümünde de bahsedilen bu esaslar şu şekilde sıralanabilir:

- Ayet-i kerimelerde arasındaki ilgi ve alakalar ortaya konulacaktır. (münâsebât)
- Ayet-i kerime ve surelerin inmesine sebep olan hadise ve olaylar nakledilecektir. (esbâb-ı nüzûl)
- Kıraat-i Aşere'nin dışına çıkılmayacaktır.
- Gerektiği yerlerde terkid ve kelimelerin dil bilimsel açıklamaları yapılacaktır.

¹¹ Konuyla ilgili bkz. Recep Çiğdem, "Elmalı Hamdi Yazır ve Abdulhamid'in Hal'i", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, s. 417-440.

¹² Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Elmalılı Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 13.

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXI, s. 57-58.

¹⁴ Okumuş, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri", s. 28.

¹⁵ Abdullah Çolak, *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Bazı Görüşleri*, Yazar Ofset Matbaacılık, Antalya 2012, s. 35.

- e. İtikatta Ehl-i Sünnet mezhebine, amelde Hanefi mezhebine riayet ederek ayetlerin içerdiği çeşitli hükümleri açıklanacaktır.
- f. Batılı müelliflerin yanlış ve tahrif yollu bilgileriyle ilgili dikkat çekici notlar konacaktır.
- g. Eserin baş tarafına bir mukaddime yazarak burada Kur'an'ın hakikatlerini ve Kur'an'la ilgili bazı önemli konuların açıklamasını yapılacaktır.¹⁶

Yazar, yirmi beş sayfalık mukaddimede tefsirin yazılmasına sebep olan olayları özetledikten sonra Kur'an ve tefsirle ilgili bazı temel kavramlara değinerek bilgilendirmeler yapar. Ardından tefsir hakkında bilgi verirken yaptığı anlaşmanın esaslarını, kullandığı temel kaynakları ve tefsir metodunu açıklar.

Bir surenin tefsirine başlarken öncelikle o surenin; ismi, nüzul sebebi, ayet sayısı, kelime ve harf sayısı, Mekkî mi, Medenî mi olduğu hakkında bilgilendirmede bulunur. Daha sonra ayetlerin metin ve mealleri yazarak tefsire geçer.

Esere ihtiva ettiği ilimler açısından bakıldığında, fıkıhın tefsirin en güçlü sahası olduğu görülür. Fıkhi ayetlerin tefsirinde anlaşma metnine bağlı kalarak özellikle Hanefi fıkıhı öne çıkarılmıştır. Kelâmın ise tefsirde fıkıh kadar kendisine geniş bir alan bulabildiği söylenemez. Ehl-i Sünnet itikadı genel hatlarıyla işlenmiş, Sünni ekollerin iç tartışmalarına fazla girilmemiştir. Felsefe de yine, tefsirinde yer bulan önemli alanlarından biridir. Bununla beraber tarih; fizik, kimya, biyoloji, matematik gibi doğa bilimleri; psikoloji, sosyoloji gibi beşeri bilimler de yine tefsirde yer alan ilimlerdenidir.¹⁷

Eserin isimlendirilmesi ise dönemin pozitivist ve materyalist görüşlerinin Türkiye'deki temsilcilerine karşı İslam'ın "Hak Din" olduğu, ibadet dilinin Türkçeleştirilme girişimlerine karşı Arapçanın "Kur'an Dili" olduğu vurgulamak amacıyla yapılmıştır.¹⁸

Kullanıldığı dil açısından eser incelenecek olursa şunlar söylenebilir: Ayetlere verilen mealler, günümüz Türkçesi açısından anlaşılması zor ifadeler içermektedir.¹⁹ Kur'an'ın asıl metnine bağlı kalınarak meal yapılmaya özen gösterilmesi, bazen garip ibârelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tefsir kısmında ise Elmalılı; kendi düşüncesi olan bir meseleyi ya da olmuş olan bir hadiseyi aktarırken konuşma diline yakın, sade, kolay anlaşılır kelimeler

¹⁶ Mustafa Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", *Diyanet İlmi Dergi*, 51/3 (2015), s. 34; Muhammet Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1982, c. I, s. 19-20.

¹⁷ Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", c. XV, s. 153-159.

¹⁸ Mustafa Öztürk, "Tanzimat'tan Günümüze Tefsirin Fikir/ Tefekkür Seviyesi", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, c. VI, s. 4443.

¹⁹ İbrahim H. Karslı, "Tefsirî (Anlam Merkezli) Tercüme Açısından M. Hamdi Yazır'ın Meâl Tarzı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, s. 41.

seçtiği görülmüştür. Dini, felsefi, fikhî kavramların, bilimsel konuların açıklaması yapılırken ağır ve ağıdalı bir dil kullanıldığı; Arapça, Farsça ağırlıklı kelimeler kullandığı görülmüştür.²⁰

Hak Dini Kur'an Dili isimli eserin ilk baskısından sonra, ofset olarak 1960 yılında ikinci ve 1971 yılında üçüncü baskıları da yapılmıştır. Yapılan üçüncü baskı esas alınarak Suat Yıldırım başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan bir fihrist, 1982 yılında esere onuncu cilt olarak ilave edilmiştir.²¹

1.2.2. İrşâdü'l – Ahlaf fî Ahkâmi'l – Evkâf

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın, Mülkiye mektebinde iken haftada bir saat okuttuğu “ahkâm-ı evkaf” dersleri için vakıflar hukukuyla ilgili çıkardığı notlara biraz “mesâili kanûniye”, biraz da kendi kanaatlerini ekleyerek hazırladığı kitaplardan oluşmaktadır. Her öğretim yılı için ayrı olarak hazırladığı bu eser, konuları sadece hukuki boyutuyla değil çok daha geniş bir toplum felsefesi penceresinden ele alması bakımından aynı konuda yazılmış diğer eserlerden farklılık göstermektedir. Elmalılı sosyal yardımlaşma esasları bakımından Batı ve İslam medeniyetlerini karşılaştırmış, o dönemde vakıflarla ilgili yapılan eleştirilere cevap vermiş, ayrıca Sosyal Darwinizmi, Rousseau'nun sosyal kontrat anlayışını, Malthus'un dünya nüfusu hakkındaki teorisini eleştirmiştir.²²

Eser ilk olarak 1911 yılında basılmış, daha sonra Nazif Öztürk tarafından neşre hazırlanarak “Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar” adıyla yeniden yayımlanmıştır.²³

1.2.3. Hz. Muhammed'in Dini İslâm

Elmalılı'nın, Anglikan kilisesinin sorduğu sorulara şeyhülislâmlık adına verdiği cevaplardan oluşan bir eserdir. 1919 yılında Sebilürreşad dergisinde yayınlanan bu yazılar Elmalılı'nın tefsirinin sonraki baskılarının baş tarafına basılmıştır.²⁴

Bu yazılarda İslam dininin tanımı; bu dinin başlangıcı; iman tanımı; icmalî ve tafsili iman ayrımı; insanın fiillerinde özgür olup olmaması meselesi; insanın dünya ve ahiret kazancı konusunda dengeli davranması konusu; Hz. Muhammed'in peygamberliği konusu; İslami hükümlerin taksim ve tasnifi; İslam'ın itikadi esaslarının neler olduğu konusu ve bunların açıklanması; İslam dininde akıl ve bilimin Allah'a imana bir tezat teşkil etmemesi

²⁰ Ali Yılmaz, “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 35- 37.

²¹ Köksal –Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 20.

²² Köksal –Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 18-19; Mehmet Ali Yıldız , “Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufî Görüşleri”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2019), s. 116.

²³ Okumuş, “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, s. 28.

²⁴ Çolak, *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Bazı Görüşleri*, s. 37.

konusu; esbâb-ı ilim gibi meseleler ele alınmıştır. Ayrıca, Hz. Muhammed'in aslında bir din getirmeyip diğer peygamberlerin dinlerinden bir din te'lif eden bir dahi olduğu, onun aslında bir peygamberlik iddiasında bile bulunmadığı, halkın cehaletinden dolayı onu peygamber olarak nitelendirdiği gibi İslam dinine karşı öne sürülen birtakım iddialar bu yazılarda cevaplandırılmıştır. Hristiyan ve Yahudilerin, Allah ve peygamberlikle ilgili birtakım iddiaları, Ortaçağda, Avrupa felsefesinin akıl ile dini uzlaştıramamaları gibi pek çok mesele de bu yazılarda ele alınan konulardandır.²⁵

1.2.4. Metâlib ve Mezâhib

Elmalılı'nın bu eseri Fransız felsefe tarihçileri olan Paul Janet ve Gabriel Seailles'in birlikte hazırlamış oldukları "Historiedela Philosophie" isimli eserin metafizik ve ilahiyat kısımlarının tercümesidir. Elmalılı bu tercüme eserin başına bir de kırk sayfalık bir dibace eklemiştir²⁶. Elmalılı'nın dibace bölümünde ele aldığı konulara bakıldığında Batının din felsefesi geleneğinde eksik olan nübüvvet konusunu bu disipline ustaca yerleştirdiği görülür. Bu açıdan Elmalılı Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk din felsefecisi olarak kabul edilebilir. Dibacenin dışında eserin içine yerleştirdiği dipnotlara bakıldığında da Elmalılı'nın çeşitli düşünceler ve felsefeciler hakkındaki kanaatleri bulunur.²⁷

1.2.5. İstintâcî ve İstikrâî Mantık

İngiliz bir filozof olan Alexandre Bain tarafından yazılmış ve Gabriel Compayrè tarafından 1875 yılında Fransızcaya çevrilmiş olan bu eseri Elmalılı Türkçeye çevrilerek Süleymaniye medresesinde ders verdiği zamanlarda orada okutmuştur.²⁸

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın burada zikredilen eserlerinin dışında Beyânü'l- Hak ve Sebîlü'r- Reşâd gibi dergilerde Küçük Hamdi veya Elmalılı Küçük Hamdi imzaları ile yayımlanmış yirmiyi aşkın makalesi bulunmaktadır.²⁹ Onun özellikle II. Meşrûtiyet sonrası dönemde kaleme aldığı yazılardan oluşan ve Cüneyd Köksal ve Murat Kaya tarafından hazırlanmış olan "Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler" isimli eser de burada zikredilmesi gereken çalışmalardandır. Onun "Hakk-ı Tefsir ve Hukuk-ı Padişahî", "Ru'yet-i Hilâl", "Donanma İânesi Zekât Yerine Geçer mi?", "Seferilik Bahsi" gibi makaleleri onun fikhî yönünü ortaya koyan yazıları iken; "Mecelle-i Ahkâm-i Adliyyemize Reva Görülen

²⁵ Köksal –Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 215-259.

²⁶ Dibâce, daha sonra Recep Kılıç tarafından sadeleştirilmiştir. Bkz. Recep Kılıç, "Dibâce (Önsöz), Sadeleştiren", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara1993, s. 49-123.

²⁷ Yıldız , "Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufi Görüşleri", s.117.

²⁸ Ersöz, "Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s.173.

²⁹ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", c. XXI, s.62

Muâhezeyi Müdâfaa” isimli makalesi onun Batı ve İslâm hukukları arasındaki ilk karşılaştırmalı çalışma örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine “Dinimiz Devletimiz” isimli makalesinde Batılılaşma sürecinde ülkemizde yapılan reformların nasıl bir zihniyetle yapıldığına dair tespitlerine rastlanmaktadır. Onun burada bahsi geçen makaleleri dışında “Hutbe-i Peygamberî”, “Va’z”, “Ulûm-i İslâmiyye- Âleme Bir Nazar”, “Siyaset-i Medine”, “Saâdet-i Hakîkiye”, “Makale-i Mühimme”, “İslâmiyet ve Hilafet ve Meşihat-ı İslâmiye”, “İslâmiyetle Medeniyet-i Cedîde Birleşebilir mi?”, “Cevab”, “31 Mart- Meclis-i Mebûsan’da”, “İnneme’t- Tâ’atu fi’l- Ma’rûf”, “Küçük Bir Düşünce”, “Diplomaside Diyânet Manevralarının Âkibeti”, Ulûm-i İlâmiyenin Rûhu ve Mizâc-ı Tasnîfi”, “Tevbe”, “Müslümanlık Mâni’-i Terakkî Değil, Zâmin-i Terakkîdir”, “İlhâd Ne Büyük Cehâlettir!”, “Hayat ve Ubûdiyet”, “İzdirâbât-ı Beşerin Sebebi Şirk’tir” gibi birçok makâlesi bulunmaktadır.³⁰

1.3. Yaşadığı Dönemin Sosyo-Politik Arka Planı

1878-1942 yılları arasında yaşayan, Osmanlı’nın son dönemlerine ve cumhuriyetin kuruluş yıllarına şahit olan Elmalılı’nın yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal şartlarını daha iyi anlamak için birkaç asır öncesine bir göz atmak yerinde olacaktır.

Ortaçağda kilisenin aydınlar üzerinde kurduğu baskı ve onlara yaptığı zulüm, engizisyon mahkemeleri, fitrata aykırı ağır dini uygulamalar, Batıda dine karşı nefretin uyanmasına neden olmuştu. Yapılan ilmi keşifler neticesinde Rönesans felsefesinin ortaya çıkmasıyla Batı medeniyeti, dinden iyice uzaklaşmıştı. 18. yy’da, aydınlanma felsefesinin hüküm sürdüğü dönemlerde her alanda akıl ve duygular hâkim kılınarak dinden daha da uzaklaşmıştır. 19. yy’ a gelindiğinde ise Batıda daha çok materyalizm ve pozitivizm gibi akımlar hüküm sürmüştür.

Genel olarak değerlendirildiğinde Rönesans’tan sonraki süreçte Avrupa’da düşünce tarihinde ateizme doğru bir yönelmenin olduğu açıktır. Ancak Allah inancının insanlarda fitri oluşu onları kendilerindeki bu Allah inancı boşluğunu doldurmak için bazı inançlara yöneltmiştir. Bu çerçevede önce akıl daha sonra da tabiat ilahlaştırılmıştır.³¹

Bu süreçte İslam dünyasının içinde bulunduğu duruma bakılacak olursa, Rönesans’ın etkisiyle Batı, ufkunu okyanus ötesine doğru genişletirken, coğrafi keşiflerle yeni ticaret yolları keşfetmiş, keşfettiği bu yollarla Türkiye’nin de aralarında bulunduğu bazı ülkelerin

³⁰ Bkz. Köksal –Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*.

³¹ İbrahim Coşkun, “Modern Çağda Dine Yöneltilen Eleştiriler ve M. Hamdi Yazır’ın İslam İnançlarını Savunusu”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, s. 342-343.

ekonomik önemlerini yitirmelerine sebep olmuştur. Bilim alanında da büyük bir gelişme kaydeden Batı üzerinde, 12. yy' da kendisine hocalık yapan İslam ilminin artık bir rolü kalmamıştır.³²

Batı karşısında ağır askeri başarısızlıklar gösteren İslam dünyası, aldığı mağlubiyetlerle sarsıldı ve buna bağlı olarak da siyasi ve sosyal çalkantılar yaygınlık kazandı. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasıyla Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi aldı. Daha sonra Mısır, Cezayir, Tunus işgal edildi. Osmanlı Devleti ise kendi isteğiyle Fransız hukukunun etkisiyle 1850'de ticaret ve 1858'de ceza kanununu düzenledi. Bütün bu yenilgilerden sonra galip olan devletlerin taklit edilmesiyle yeniden istikrara kavuşma fikri ağırlık kazandı. İlk başta ordunun batılı tarzda ıslah edilmesi düşüncesi öne geçti. Daha sonra eğitim, siyasi rejim, devletin işleyişi, günlük hayatın düzenlenmesi gibi alanlarda ıslahın önü açıldı. Önce elçiler daha sonra Batıda eğitim gören Türk aydınların etkisiyle Batıya olan hayranlık ve bunun beslediği bir aşağılık duygusu Müslümanlar arasında hâkim olmaya başladı. Bu düşünce Müslümanları, inançlarının ve yaşayışlarının yetersizliği ve geçersizliği fikrine götürdü ve sonuçta güvensiz bir ortama düştüler.³³

Batılıların emperyalist niyetlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte Batının bilim ve kültürüne yönelik, İslam dünyasındaki aydınlar arasında farklı bakış açıları³⁴, fikir ayrılıkları ve gruplaşmalar 19. yy.'nın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başladı. Buna bağlı olarak bu dönemde iki farklı kesim oluştu. Bunlardan biri; Batı medeniyetinin kültürel değerleri de dâhil olmak üzere bütün yönleriyle örnek alınmasını talep eden aydın ve düşünürlerden oluşan bir gruptu. Bu görüşün savunucuları bilimin her konuda tartışmasız üstün olduğu fikrini yerleştirmeye çalıştılar. Bu düşünce akımının Türkiye' deki savunucuları olarak Baha Tevfik³⁵ (1881-1914), Abdullah Cevdet³⁶ (1860- 1932) gibi fikir adamları sıralanabilir.

İkinci bir kesim olarak ise bu tip kökten Batıcıların karşısında olan, Batıyı tanıyıp onlardan istifade etmeyi kabul etmekle beraber kapıları Batıya sonuna kadar açmayı reddeden

³² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992, s. 24.

³³ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 20; Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 24-25; Merter Rahmi Telkenaroğlu, "M. Hamdi Yazır'da 'Reforma Karşı Tecdit' ya da 'Başkalaşmadan Yenileşme' Tasavvuru", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, s. 265; Sabri Yılmaz, "Elmalılı Hamdi Yazır", *XIX. yy' dan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Kemal Sözen, Ali Kürşat Turgut ve Sabri Yılmaz, Divan Kitap, İstanbul 2017, s. 195-197.

³⁴ Müslümanların Batının gelişmesi karşısındaki arayışlarını; Batılılaşma, Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık başlıkları altında toplamak mümkündür. Bkz. Çolak, *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Bazı Görüşleri*, s. 21.

³⁵ II. Meşrutiyet döneminde materyalist fikirleriyle ön plana çıkan fikir adamı ve yazardır. Ayrıca bkz. Abdullah Uçman, "Baha Tevfik", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, s. 452-453; Mehmet Tayfun Amman, "Bahâ Tevfik Ve Ahlâk Anlayışı", *Son Dönem Osmanlı Müttefekkirleri Ve Ahlâk Anlayışları*, İstanbul 2017, s. 173-184.

³⁶ 1869-1932 yılları arasında yaşamış, jön Türkler akımını başlatanlardan biri olarak kabul edilen fikir ve siyaset adamıdır. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanoğlu, "Abdullah Cevdet", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. I, s. 90-93; Ramazan Uçar, "Abdullah Cevdet'in Din Anlayışı", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/11 (2012), s. 205-218.

yenilikçi İslam âlimleri (İslamcı aydınlar grubu) bulunuyordu. Bu görüşün önemli temsilcileri olarak Said Halim Paşa (1863- 1936), Filibeli Ahmet Hilmi³⁷ (1865-1914), Mehmet Akif (1876-1936), Muhammet Hamdi Yazır³⁸ (1878-1942) gibi âlimler sıralanabilir. Geleneksel eğitim görüp Batıyı da bir o kadar tanıyan bu âlimlerin batının teknik ve teknolojisindeki başarısını inkâr etmedikleri ancak dünya görüşü ve hayat tarzı olarak da batıyı eleştirmekten geri durmadıkları belirtilmiştir.³⁹ Burada zikredilen İslamcı aydın grubunun dini geleneği sorgulama ağırlığı ve üslubu ya da din dışı mihraklara karşı tepkisel olup olmadıkları, onların araştırmacılar tarafından modernist veya muhafazakâr olarak değerlendirilmelerinin ölçütü kabul edilmiştir. Bu kesim içerisinde ismi geçen Elmalılı'nın da muhafazakâr bir kişiliğe sahip olduğu ve içtihadı açık biri olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

Elmalılı'nın, II. Meşrutiyetten önceki fikir dünyası, arayışları hakkında kendi kaleminden çıkma yeterli malzeme olmadığı ifade edilse de yine de onun kendi döneminde yaşayan aydınlar gurubunun çoğunluğu gibi Abdulhamid'in rejiminden memnun olmadığı ve yenilikçi fikirlere açık bir âlim olduğu belirtilir. II. Meşrutiyetten sonra ise o, karşımıza ilim ve fikir adamı ve aynı zamanda aktif bir siyasetçi olarak çıkar. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilmiye gurubunda önemli bir konumda bulunan Elmalılı, siyasi fikir olarak ise saltanat- hilafetin karşısında meşrutiyeti savunmuş ve ilmiye grubuyla beraber bu meşrutiyet rejimini İslami bir çerçevede temellendirmek için çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda bu dönemde modern İslam yorumcusu olarak, zaman zaman da modernist bir çizgide karşımıza çıkar. Sadece cumhuriyet döneminde kaleme aldığı tefsiri merkeze alınırsa onun bu kimliği yeterince görünmez çünkü bu eser başka şartlarda, koruma ve korunma ruh haliyle yazıldığı için II. Meşrutiyet döneminde savunduğu fikirlerin çoğunu burada zikretmemiş hatta zıt fikirler de ortaya atmıştır.⁴¹

³⁷ Son dönem Osmanlı fikir adamlarından biri olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi devletin geleceği ile ilgili yapılan tartışmalarda Batıcı aydınlara karşı mücadele etmiştir. O, batıyla rekabet edebilmek için Batının ilminden faydalanılması gerektiği ancak bunu yaparken dinden ve kültürel kimlikten uzaklaşılmasını gerektiğini savunur. M. Sait Özervarlı, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (Fikirleri)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.XXXVIII, s. 425-427.

³⁸ Elmalılı'nın terakki ile ilgili fikirleri için bkz. Fulya İbanoğlu, “Mevcûdu Muhafaza Ederek Terakkî Etmek: Elmalılı Hamdi Efendi'de Terakkî Fikri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, s. 517-526.

³⁹ Coşkun, “Modern Çağda Dine Yöneltilen Eleştiriler ve M. Hamdi Yazır'ın İslam İnançlarını Savunusu”, s. 345.

⁴⁰ Mehmet Ali Büyükkara, “Çağdaş İslami Akımlar Neye Tekabül Eder?”, *İslâm Düşünce Kılavuzu*, 2019, s. 352-353.

⁴¹ İsmail Kara, “Üç Devir Üç Hamdi Efendi”, *Bir Mütefekkiri Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır*, DİB Yayınları, Ankara 2017, s. 34-38.

1922 veya 1926 yılından vefatına kadar olan zaman diliminde ise daha farklı bir Elmalılı görülür. İdamla yargılandığı davadan beraat eden Elmalılı, ömrünün sonuna kadar sürecek olan bir inziva dönemine girmiş olur.⁴² Tefsirini de bu dönemde yazar.

1.4. Tefsir ve Mealın Yazılış Süreci

Osmanlı imparatorluğunun dağılmasıyla birlikte ulusallaşma sürecine giren Müslüman toplumlar üzerinde Arap dili, eski hâkimiyetini kaydetmiş ve ulusal dillerin önem kazanmasıyla da Arap kökenli olmayan âlimler eserlerini kendi dillerinde yazmaya başlamışlardır.⁴³ Türkiye’de de böyle olmuş, devletin desteği ve teşviki ile süreç daha hızlı ilerlemiştir.⁴⁴

Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli müellifler tarafından meal ve tercüme çalışmaları yapılmış ancak bu çalışmalar genel kabule şayan olmamış, aksine eleştirilmiştir.⁴⁵ Konu, önemli olması bakımından meclis gündemine taşınmıştır.⁴⁶ 1925 yılında TBMM, diyanet işleri reisliğine bütçe ayırarak Kur’an tercümesi, tefsiri ve bir de Sahih-i Buhari tercümesi yapılmasına karar vermiştir.⁴⁷

TBMM’nin kararıyla kendisine yirmi bin liralık bütçe ayrılan Diyanet İşleri Reisliği, Kur’an-ı Kerim’in tercüme ve tefsiri için Mehmet Akif ile Hamdi Efendi’yi, Buhari’nin tercüme ve şerhi için de Babanzâde Ahmet Naim Bey’i görevlendirmiştir.⁴⁸ Bir süre sonra Mısır’a giden Mehmet Akif, orada hazırladığı ilk tercümeleri Hamdi Efendi’ye göndermiş, fakat daha sonraları bu işinden vazgeçtiğini yetkililere bildirerek -yakın dostu Şefik Kolaylı’ ya bildirdiğine göre bu tercümenin namazda okutulacağından endişe ettiği için- görevinden ayrılmıştır. Bunun üzerine Diyanet İşleri yetkilileri ile Elmalılı, yaptıkları görüşmeler sonunda ayetlerin altına tefsire geçmeden önce bir de meal ilave edilmesi konusunda anlaşma

⁴² İsmail Kara, “Üç Dönem- Üç Elmalılı“, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, s. 27.

⁴³ Düccane Cündioğlu, “Kur’anı Anlamada Deyimsel İfadelerin Rolü ve Önemi”, *II. Kur’an Haftası Kur’an Sempozyumu 02-04 Şubat 1996*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, s. 56.

⁴⁴ Mahmut Öztürk, “Kelime Bağlamında Elmalılı Mealının Bazı Özellikleri”, *Bir Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 179.

⁴⁵ Eleştirilerin sebepleri olarak; ehliyetli kişilerin ticari amaçlarla tercüme ortaya çıkarmaları, bazı tercümelerin Kuran’ın asıl metni yerine batı dillerinden esas alınarak hazırlanan yanlışlar ve bozulmalarla dolu olmaları sayılabilir. Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XV, s. 153. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Sadrettin Gümüş, “Cumhuriyet Döneminde (1923-1960 Arası) Meâl Çalışmaları”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 0/ 5 (2015), s. 290; Hasan Basri Çantay, *Kur’an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Elif Ofset, İstanbul 1990, c.1, s. 6.

⁴⁶ Hidayet Aydar, “Kur’an (Tercümesi)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVI; <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuran#7-tercumesi> (erişim tarihi: 03.10.2021).

⁴⁷ İshak Özgel, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/ 19-20 (2012), s. 336.

⁴⁸ Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 56; Azmi Özcan, “İslâmcılık (II. Meşrutiyet)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIII; <https://islamansiklopedisi.org.tr/islamcilik#2-ikinci-mesrutiyet> (erişim tarihi: 03.10.2021).

sağlamışlardır⁴⁹. Elmalılı başlangıçta Kur'an'ı hak ettiği doğruluk ve güzellikte tercüme edebileceğine inanmadığını söyleyerek görevi kabul etmek istemediyse de durumun gösterdiği lüzumdan ötürü teklifi kabul ettiğini belirtir.⁵⁰

Şefaettin Severcan'a göre yeni hükümetin Kur'an'ı ve hadisleri tercüme ettirmesinin arka planına bakıldığında iki fotoğraf bulunur. Bunlardan biri; Arapça öğrenemeyen yeni nesillere kendi dillerinde Kur'an ve İslam'ın öğretilmesi ihtiyacı. İkincisi de cumhuriyetin ilanıyla yeni yönetimin laik bir devlet kurmak için kolları sıvamasıdır. Buna göre hilafet kaldırılmış, anayasadan "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır." maddesi çıkarılmış, 1932- 1950 yılları arası ezan Türkçe okutulmuş ve buna benzer çeşitli yenilikler yapılmıştır. Kısacası hukuk, ahlak, kültür vb. gibi alanlarda ve hatta günlük hayatın hemen her yönünde Batılılaşmaya yönelik bir program benimsenmiştir.⁵¹

Bu çerçevede ibadet dilinin de Türkçeleştirilmeye çalışıldığı dikkate alınırsa Elmalılı'nın burada bahsedilen ikinci amaca binaen mealinin bu tür faaliyetlere malzeme olmasını engellemek amacıyla Türkçe kaidelerine aykırı bir üslupla çeviri yapmayı tercih ettiği söylenebilir.⁵² Nitekim eserin isminde de bu arka plan hissedilir. Pozitivist ve materyalist akımların Türkiye'deki temsilcileri, İslam aleyhtarı kimselere karşı eserin isminde İslam'ın 'Hak Din' olduğu, ibadetlerin Türkçeleştirilmesi faaliyetlerine karşı da Arapçanın "Kuran Dili" olduğu vurgulanmıştır.⁵³

⁴⁹ Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", c. XV, s. 153.

⁵⁰ Muhammet Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1982, c. I, s. 8-9; Köksal – Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 19.

⁵¹ Şefaettin Severcan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Muhalif Kimliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci", *Bir Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 537- 538.

⁵² Hasan Basri Çantay, eserinde konu hakkında şunları söylemiştir: "...o eserin "meal" kısmı tefsir cephesi kadar hem kuvvetli değil, hem akkın değildir. Daha doğrusu üstadımız meallerin tercüme şeklini alıvermesinden korkmuş, bu yola gitmeye bir türlü rıza göstermemiştir..." Çantay, *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, c.1, s. 7.

⁵³ Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", c. XV, s. 163.

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI'NIN TEFSİRİNDE İTİKADİ İSLAM MEZHEPLERİ

Mezhepler, dini anlayışta ortaya çıkan farklılaşmanın kurumsallaşmasıyla oluşan dini nitelikli beşeri oluşumlar olup hem siyasi- itikadi hem de fıkhi- ameli nitelik taşıyan grupları ifade etmek için kullanılır. Bunlardan itikadi ve siyasi anlamda farklılaşmaya giden grupları ifade etmek için fırka kavramı kullanılırken, fıkhi ve ameli yönü ağır basan grupları ifade etmek için fıkhi mezhepler ifadesi kullanılır.⁵⁴ Mezhepler Tarihi ise daha çok fırka kavramıyla ifade edilen siyasi ve itikadi nitelikli farklılaşmaları inceleyen, İslam düşünce ekollerini araştıran bir bilim dalıdır.⁵⁵

Peygamberin vefatından sonra tebliğ ettiği din, inananlar tarafından çeşitli sebeplerle farklı şekillerde yorumlanmış ve ortaya farklı dini anlayışlar çıkmıştır. Ortaya çıkan bu yeni anlayış biçimlerinin hepsi beşeri nitelikli oluşumlardır. Bu bağlamda mezhepler beşeri nitelikli oluşumlar oldukları için kendileri hakkındaki meşruiyet iddiaları ve başka mezhepler hakkındaki ithamları tartışılabilir. Din ise tartışılmaz. Din- mezhep ilişkisi İslamiyet dairesi olarak düşünülürse, Ehl-i Sünnet, Şia, Mu'tezile vs. gibi mezhepler bu dairenin içinde yer alan unsurlar olarak sayılabilirlerse de hiçbirisi tek başına İslam'ı temsil edemez⁵⁶ ve herhangi bir gerekçeyle de bu dairenin dışına atılamazlar. Bu dairenin içinde kalabilmek için ise asgari şart olarak tevhit, nübüvvet ve meâda imanın birlikte bulunması aranmıştır.⁵⁷

İslam'ın insan fitratına uygunluğunu gören, İslam'ın evrenselliğini çok iyi anlayan ve anlatan⁵⁸ bir İslam düşünürü olarak Elmalılı Hamdi Yazır'ın din anlayışı ile ilgili düşünceleri hakkında fikir vermesi açısından eserlerinden birkaç örnek verilecektir. Buna göre o, "Makale-i Mühimme" adlı makalesinde II. Meşrutiyetten sonra yeni kanun oluşumuyla ilgili fikirlerini serdederken 'ümmetin ihtilafı rahmettir.' hadisine dayanarak zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi gerektiğini, bunu sağlamak için de din bilginlerinin çeşitli zaman ve

⁵⁴ Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu ", s. 394.

⁵⁵ Hasan Onat, "Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'an'ın Rolü", *I. Kur'an Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 416.

⁵⁶ Sönmez Kutlu, "Ehl-i Sünnet Üzerine Soruşturma (Marife)"; <http://www.sonmezcutlu.net/?pnum=112&pt=Ehl-i+S%C3%BCnnet+%C3%9Czerine+Soru%C5%9Fturma+%28Marife%29> (erişim tarihi: 03.10.2021); Ömer Faruk Teber, "Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri", *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012, s. 27.

⁵⁷ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşüncesinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018, s. 17-18; Hasan Onat, "İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5(2017), s. 21-22.

⁵⁸ Onat, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, (1993), s. 148.

mekânlara uygun olacak şekilde içtihat yapmalarının gerekliliğini vurgulamıştır.⁵⁹ Ayrıca Metâlib ve Mezâhib’ in önsözünde: “Cenabı Allah hiç şüphe yok ki her yüz sene başında yani her asırda bu ümmete dinini yenileştirecek adam veya adamlar gönderecektir.” hadisini paylaşarak bu hadisin dinde yenilenmenin (tecdid) gerekliliği, ümmetin her asır başında yenilenmeye teşvik edildiği, yenilenmenin başkalaşım ve bozulma değil kimlik koruması olduğu anlamlarını içerdiğini belirtmiştir.⁶⁰ Yine Metâlib ve Mezâhib’ in bir dipnotunda mezhep imamlarının sözlerinin daima âlimler tarafından tetkik mevzuu edilebileceğini ifade etmiştir.⁶¹ Buna göre peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan tüm beşeri oluşumlar tahlile ve tenkide açık olmak durumundadırlar.⁶²

Din anlayışı noktasından bakıldığında gayet dinamik ve berrak bir düşünce yapısına sahip olduğu belirtilen Elmalılı’nın, aynı dinamizmi tefsirinde göstermediği görülmektedir. Öyle ki beklenen pek çok yerde bile klasik çizgiyi zorlama ihtiyacı hissetmediği ve ısrarla Ehl-i Sünnet çizgisini takip etmeye çalıştığı ifade edilir. Hasan Onat, Elmalı’nın bu konuda bir takım vicdani endişeleri bulunduğundan dolayı tefsirinde rahatça kalem oynatmadığını belirterek, onun mezheplerin varlığını rahmet olarak gören biri olarak klasik bilgi yığınlarının içinde bu denli boğulmasının nedeninin bu olabileceğini ifade eder.⁶³

Elmalılı’nın gerek tefsirinde gerekse diğer makalelerinde itikâdi ve siyasi mezheplere pek yer vermediği de ifade edilir. Bunun sebebinin “teceddüd” hadisinde geçen “bu ümmet” ifadesinden kaynaklanıyor olabileceği belirtilir. Çünkü Elmalılı “bu ümmet” kavramını açıklarken, yenilenmenin ümmetin kimliğini koruyarak gerçekleşmesi; başkalaşma ve bozulma içermemesi gerektiğini düşünür. Siyasi ve itikadi fırkalar ise itikadi alandaki farklılaşmaları içermektedir.⁶⁴ Elmalılı’nın ümmetin birliğini bozması noktasında bir endişe taşıdığı bu sebepten bu tarz itikadi alandaki farklılaşmalara eserlerinde çok fazla yer vermediği söylenebilir.

Özellikle siyasi ve itikadi mezheplere çok fazla ilgi göstermediği ifade edilen Elmalılı’nın bazı kalamî konuları ele alırken bu mezheplere de yer verdiği, hatta tefsirinin çeşitli yerlerinde ince farklara bile değindiği görülmektedir.⁶⁵

⁵⁹ Köksal –Kaya, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 80.

⁶⁰ Paul Janet -Gabriel Seailles, *Tahlilî Felsefe Tarihi Metâlib ve Mezâhib Metâfizik ve İlâhiyat*, çev. M. H. Yazır, Haznedar Ofset Matbaası, İstanbul 1978, s. 49-50. Elmalılı’nın teceddüd fikirleri için ayrıca bkz. Mehmet S. Aydın, “Elmalılı’da teceddüd Fikri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 299-305.

⁶¹ Janet- Seailles, *Tahlilî Felsefe Tarihi Metâlib ve Mezâhib Metâfizik ve İlâhiyat*, s. 231.

⁶² Onat, “H. Yazır’ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı”, s. 147.

⁶³ Onat, “H. Yazır’ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı”, s. 148.

⁶⁴ Kılıç, “Dibâce (Önsöz), Sadeleştiren”, s. 77- 78; Onat, “H. Yazır’ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı”, s. 148.

⁶⁵ bkz. Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, c. I, s. 181-182; c. IV, s. 2241; c.VIII, s. 5483 vb.

2.1. Elmalılı'nın Tefsirindeki İslâm Mezheplerini Ele Alış Şekilleri

“Hak Dini Kur'an Dili” isimli eserde Elmalılı'nın bazı kelâmi konuları ele alırken çeşitli fırkaların görüşlerine yer verdiği görülmektedir. O, bunu yaparken bazen bir ayetin tefsirinde bir fırka hakkında bilgi verirken, bazen de mukayeseli fırka anlatımlarına yer vermektedir. Onun tefsirde İslam mezheplerini ele alış şekilleri şu şekilde sıralanabilir:

- a) Genellikle konuyla ilgili mezhep farklılıkları olduğunu belirterek bununla ilgili önce diğer fırkaların, daha sonra da Ehl-i Sünnet'in görüşünü açıklar.⁶⁶
- b) Önce Ehl-i Sünnet'in daha sonra diğer fırkaların görüşlerini açıkladığı yerler de bulunmaktadır.⁶⁷
- c) Konuyla ilgili başka mezheplerin görüşlerine değinmeden yalnızca Ehl-i Sünnet'in görüşlerini vermekle yetindiği kısımlar da bulunmaktadır.⁶⁸
- d) Onun ayrıntı sayılabilecek bir anlam farklılığı konusunda Ehl-i Sünnet'in ve kendisinin tercih ettiği yorumları karşılaştırarak, kendi yorumunu tercih ettiği de görülmektedir.⁶⁹
- e) Bazı yerlerde de herhangi bir fırkanın görüşünün doğruluğunu belirtmeden yalnızca görüşleri sıralamakla yetindiği görülmektedir.⁷⁰
- f) Ehl-i Sünnet dışındaki bir fırkanın belli bir konu hakkındaki görüşünü uygun bulduğu da görülmektedir.⁷¹
- g) Bazı fırkaları eleştirirken onlar için bir takım nitelendirmelerde bulunduğu kısımlar da mevcuttur.⁷²

2.2. Elmalılı'nın Tefsirinde Değindiği İslam Mezhepleri

2.2.1. Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat

“Ehl-i Sünnet” ifadesi Hz. Peygamber'in uygulamalarındaki ruhu benimseyerek, onun zihniyeti doğrultusunda faaliyet gösterenleri ifade etmek için kullanılmaktadır. “Cemaat”

⁶⁶ Bakara suresinin 3. ayetinin tefsirinde ele aldığı imanın mahiyeti; Asr suresinin 3. ayetinin tefsirinde ele aldığı iman- amel konuları buna örnek olarak gösterilebilir.

⁶⁷ Bakara suresinin 27. ayetinin tefsirinde ele aldığı fâsıkın durumu; Araf suresinin 123. ayetinin tefsirinde ele aldığı mucizenin imkânı; Kıyâmet suresinin 23. ayetinin tefsirinde Allah'ın ahirette görülüp görülemeyeceği konuları buna örnek olarak gösterilebilir.

⁶⁸ Nisa suresinin 115. ayetinin tefsirinde ele aldığı icma-ı ümmete uymanın farziyeti; A'la suresinin 2. ayetinin tefsirinde ele aldığı Allah'ın sıfatları ve bunların Allah'a nispeti konuları buna örnek olarak gösterilebilir.

⁶⁹ Tekvir suresinin 29. ayetinin tefsirinde ele aldığı Allah'ın dilemesi ve kulun bu dileme karşısındaki durumu konusu buna örnek olarak gösterilebilir.

⁷⁰ Kasas suresinin 30. ayetinin tefsirinde ele aldığı Allah'ın Hz. Musa'ya ağaçtan seslenmesi konusu buna örnek olarak gösterilebilir.

⁷¹ Şems suresinin 9. ve 10. ayetinin tefsirinde ele aldığı nefsin temizlenmesi konusu buna örnek olarak gösterilmiştir.

⁷² Bakara suresinin 102. ayetinin tefsirinde dar görüşlü olarak nitelemesi; Tevbe suresi 58. ayetin tefsirinde ayrılıkçı grup ve anarşist olarak nitelemesi bu maddeye örnek olarak gösterilebilir.

ifadesi ise ümmetin birliğini ve beraberliğini temsil eden çoğunluğun otoritesi olarak tanımlanabilir.

Cemaat veya ehl-i cemaat kavramı, İslam toplumunda Cemel ve Siffin olayları sonrasında Müslümanlar arasında görülen siyasi ayrılıklara karşı genel dini yapıyı tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Ayrıca, İslam toplumunda siyasi birliği sağlamaya yönelik iktidarın yanında yer alanları ifade etmek için de bu kavram kullanılmaktadır. Bu yüzden Muaviye'nin iktidarda bulunduğu hicri 41. yıla cemaat yılı denmiştir.

“Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat” ifadesi⁷³ ise Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûnun dini uygulamalarına uyan ve Halifeye itaat eden çoğunluğun dini anlama, açıklama, yorumlama ve yaşama biçimi olarak tanımlanmaktadır.⁷⁴

Ehl-i Sünnet ve'l cemaat veya kısaca Ehl-i Sünnet, itikadi alanda doğuşu kesin çizgilerle tespit edilmesi zor bir topluluktur. Çünkü Hz. Peygamberin vefatıyla Müslümanlar düzenli işlemekte olan içtimâi ve dini bir yapıyı devralmışlardı. Ve o dönem için itikadi açıdan ümmetin cevap aradığı herhangi önemli bir mesele bulunmamaktaydı. Ancak Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başlayan olaylarda Müslümanların zihinlerinde cevaplanması gereken bir takım sorular ortaya çıktı. Müslümanlar ilk defa birbirleriyle savaştılar. Ölen ve öldüren kişiler arasında Bedir ashabı ve peygamberin sağlığında cennetle müjdelediği kişiler bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu savaşlarda ölen ve öldürenin durumu, insanın fiillerinde özgür olup olmaması meselesi, büyük günah işleyenin durumu, zalim idarecilere karşı takınılacak tavır gibi birçok konuda Müslümanlar Kur'an ve Sünneti inanç konusunda tetkik etmeye veya en azından bu konular üzerinde bir tavır almaya yönelmişlerdir.

Bir kısım sahabe ise en başından itibaren bu meseleler üzerinde durulmasını istememiş, kendilerini bir kenara çekerek ve tarafsız kalarak görüşlerini açıklamaktan kaçınmışlardır.⁷⁵ Bu kimseler siyasete bulaşmaktan kaçınma konusunda hassasiyet göstermişlerdir. Mutedil bir zümre olarak ifade edilen bu kimselerin ortak özellikleri olarak devlete ve temel İslami esaslara bağlı olma, fitneye sebep olma endişesiyle tartışmalı konulardan uzak durma, sadakat, cemaatin devamı ve gelişmesi için azami gayret gösterme gibi özellikler sıralanmıştır.

Bu özellikleri sıralanan mutedil zümre mensuplarından birisi olarak belirtilen Hasan-ı Basri (ö. 110), Ehl-i Sünnet'in fikri ve itikadi esaslarının tezahürü ve teşekkülünde önemli bir konuma sahiptir. O, ümmetten kopmama konusundaki ısrarı, Hulefa-i Raşidin sırası, bir

⁷³ İfade ile ilgili ayrıca bkz. Halife Keskin, “Ehl-i sünnet Kavramı Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2003), s. 35.

⁷⁴ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2013, s. 34.

⁷⁵ Bu kimselerle ilgili olarak bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 51-58.

fitneye sebebiyet vermesi endişesiyle Müslümanların zalim idarecilere karşı ayaklanma teşebbüslerini onaylamaması ve onları meşru idareci olarak görmesi, büyük günah işleyenlerle ilgili ortaya koyduğu düşünceleri, insanın irade hürriyeti ve sorumluluğu ile ilgili görüşleriyle Ehl-i Sünnet'in ilk habercileri arasında önemli bir yer tutmaktadır.⁷⁶

Ehl-i Sünnet'in itikadi görüşlerinin oluşumunda büyük rol oynayan isimlerden birisi de “İmam-ı Azam Ebû Hanife” (ö. 150)'dir. O, kendisine nispet edilen risalelerinde ilahi sıfatlar, kader, kulların fiillerinin faili, Ku'an'ın mahlûk olup olmaması meselesi, şefaât, büyük günah gibi konuları ele alarak Ehl-i Sünnet akaidiyle ilgili önemli meselelere ışık tutmuştur.⁷⁷ Ebû Hanife'den sonra İmam Malik (ö 179), Mu'tezile ve diğer fırkaların itikadi konularla ilgili yaptıkları faaliyetlere paralel olarak sünneti ön plana çıkararak teşbih ve tecsim içeren görüşleri reddetmiş, İmam Şafi (ö. 204) ise “İsbatü 'n- nübüvve ve er-Red alâ ehli'l- ehvâ” isimli eserinde muhafazakar akideyi savunmuştur.

Hicri 3. yüzyılın ikinci yarısına doğru Mu'tezile'nin Abbasilerin de desteğiyle parlak bir döneme girmesiyle Ehl-i Sünnet'i iki topluluk temsil etmeye başladı. Bunlardan birisi Ahmet b. Hanbel'in öncülüğünü yaptığı, içerisinde daha çok hadisleri derleyip toplayan âlimlerin bulunduğu Ehl-i Hadis (Selefiyye) grubudur. Bu gruptaki Sünni anlayış, tümüyle sünnet çizgisi üzerinde bulunduğu ve Selefin ittifak etmediği meselelere dalmadığı için “Ehl-i Sünnet-i Hassa akidesi” olarak isimlendirilmiştir. Hicri 3. asırda yapılan tercüme faaliyetleri ve fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasının farklı kültürlerle karşılaşması sebebiyle Selef âlimlerinin benimsediği akidelerin akli ilkelerle doğrulanma ihtiyacı doğmuş ve “Ehli Hadis Kelamcıları” olarak anılan yeni bir grup ortaya çıkmıştır. İbn Küllab el-Basri (ö. 240[?])⁷⁸, Haris el-Muhasibi (ö.243)⁷⁹ ve Ebû Abbas el Kalanisi'nin (IV. yy başları[?])⁸⁰ öncülüğünü yaptığı bu grup daha sonradan “Ehl-i Sünnet Kelamcılarını” oluşturacaklardır.

⁷⁶ Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014, s. 127-132.

⁷⁷ Bkz. Mustafa Öz, “El- Fıkhu'l Ekber”, *İslam İnanç Esasları El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 313-318. Ayrıca bkz. M. Zeki İşcan, “Eh-i Sünnetin Oluşumunda Öncü Şahsiyetler”, *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*, ed. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 63- 96.

⁷⁸ Tam adı Ebû Muhammed Abdullâh b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basrî olan İbn Küllab, Sünnî kelâmının doğuşuna zemin hazırlayan âlimlerden biridir. O, Mu'tezile karşısında güçsüz olan Selef akaidini kelâmî delillerle desteklemeye başlayan ilk Sünnî kelâmcı olarak bilinmektedir. İbn Küllâb'ın görüşlerini benimseyenlere Küllâbiyye ismi verilmiştir. Eş'ariyye köklü bir Sünnî kelâm ekolü haline gelinceye kadar Ehl-i sünnet kelâmını Basra, Bağdat ve Horasan bölgelerinde Küllâbiyye temsil etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Küllâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 156-157.

⁷⁹ Tam ismi Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî olan Haris el-Muhâsibî, Ehl-i sünnet kelâmının kurucularından biri olarak kabul edilmektedir. Çalışmalarında Ehl-i sünnet akîdesine ters düştüğünü kabul ettiği tüm akımların bid'at olduğunu ortaya koymuş, çeşitli sebeplerle Mu'tezilî, Râfizî, Mürcîî ve Hâricîler'i eleştirmiş, özellikle Mu'tezile ile yaptığı tartışmalarda onların akılcı metodunu kullanmıştır. Öte yandan onun asıl önemli tarafının ise sufiliği olduğu belirtilmiş, onun ilk sûfilerden olduğu ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Erginli, “Muhâsibî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, s. 13-16.

⁸⁰ Tam ismi Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Kalânîsî olan Kalânisi, Ehl-i sünnet kelâmının oluşma ve ekolleşme sürecine katkı sağlayan önemli isimlerden biridir. Selef anlayışı ile ehl-i sünnet kelâmı

Hicri 4. asrın başlarından itibaren Ehl-i Sünnet Kelamcıları Müslüman çoğunluğun hâkim mezhebi haline gelmeye başlamıştır. İbn Küllab'dan sonra bu yeni hareket Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324) ve Ebû Mansur el-Mâtüridî (ö. 333) ile canlılık kazanmıştır. Bu Sünni kelam akımı, Eş'arîyye ve Mâtüridîyye ekollerinin kurulmasıyla güçlenerek hicri 4. ve 5. asırlardan itibaren Müslümanların yaşadığı birçok bölgede ana mezhep haline gelmiştir. Mâtüridîyye ve Eş'arîyye'nin temsil ettiği Sünni akideyi benimseyenlere "Ehl-i Sünnet-i Amme" de denilmiştir.⁸¹

Ehl-i Sünnet'in kelâmi yapısını oluşturan unsurlara gelince, onlardan bazıları şu şeklide sıralanabilir: İman kalp ile tasdik ve dil ikrarla gerçekleşmektedir. Küfür imanın zıddıdır. Büyük günah işleyen kişi tekfir edilemez. Hayır da şer de Allah'tan gelmektedir. İnsanın mutlak özgürlüğü anlamında bir kader fikri genel olarak reddedilmiştir. Burada sıralanan unsurlar, temelde Haricilerin tekfir yaklaşımına ve Mu'tezile'nin büyük günah işleyen kimselerle ilgili "Ne mümin ne de kâfirlerdir." şeklindeki esaslarına karşı geliştirilmiş ve Ehl-i Sünnet'in olmazsa olmazları olarak kabul edilmiştir. Hicri ikinci ve üçüncü asırlarda Allah'ın sıfatlarının onun zatının ne aynı ne de gayrı olduğu ve Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşleri Ehl-i Sünnet'e mensup olmanın vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir.⁸²

Ehl-i Sünnet tabiriyle ilgili Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirine bakıldığında, mukaddime kısmında, imzaladığı anlaşma metnindeki maddelerden biri bu konu başlığı ile ilgili olması açısından önemlidir. O maddeye göre ayetler açıklanırken inanç açısından Ehl-i Sünnet mezhebine riayet edileceği ifade edilmektedir.⁸³ Elmalılı bu maddeye uygun olarak eserini Ehl-i Sünnet'in genel kabulü olan görüşleri çerçevesinde kaleme aldığını belirtmiştir.⁸⁴ Şimdi, Elmalılı'nın tefsirinde Ehl-i Sünnet kavramını nasıl ve ne şekilde ele aldığı incelenecektir.

Haşr suresi 10. ayetin tefsirinde, Elmalılı, bu kavramdan kastın ne olduğunu burada belirtmiştir. Buna göre Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'ten maksat, "...Bir de peygamber size her ne emir verirse tutun, nehy ettiğinden de sakının..." (Haşr 59/7) ayetindeki ahlaka uyarak bunu bir hareket tarzı olarak kabul etmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırma görevinden memnun olup, yardımlaşmak ve "iman edip salih ameller işlediler ve hep hakka vasiyetleştiler ve sabra vasiyetleştiler..."⁸⁵(Asr 103/3) ayetindeki tavsiyeye tutunmaktır.⁸⁶

arasında geçiş dönemini temsil eden kelamcılardan biri olan Kalânisi, Mutezile anlayışı ile Selef akidesini yorumlamaya çalışan ilk âlimlerdendir. Ayrıntı bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Kalânisi, Ebû'l-Abbas", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIV, s. 223-224.

⁸¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet" *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, s. 526-528.

⁸² Sönmez Kutlu, "Ehl-i Sünnetin Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 353-354.

⁸³ Muhammet Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1982, c. I, s. 19.

⁸⁴ Onat, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı", s. 148.

⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IX, s. 6067.

⁸⁶ Muhammet Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, c. VII, s. 4853.

Görüldüğü üzere Elmalılı burada Ehl-i Sünnet'in kapsamına kimlerin girdiği hususunda bir fikir beyân etmemiş, sadece Ehl-i Sünnet ile ilgili yukarıda bahsedilen ayetleri referans vererek bir takım özellikler sıralamakla yetinmiştir.

Yine Elmalılı, bazı kelimî konulardaki tartışmaları ele alırken çeşitli fırkaların görüşleriyle beraber Ehl-i Sünnet'in görüşlerine de değinir. Örneğin, imanın kalbin mi, dilin mi bir fiili olduğu, yoksa bunlarla beraber uzuvların mı bir fiili olduğu tartışmalarıyla ilgili Bakara suresi 3. ayetin tefsirinde konuyla ilgili bazı mezhep farklılıkları olduğunu belirterek diğer mezheplerin görüşünü açıkladıktan sonra son maddede Ehl-i Sünnet'in görüşünü açıklar. Bu çerçevede, Ehl-i Sünnet mezhebinin esaslarını açıklayan kişi olarak nitelediği Ebû Hanife'nin son yazısında; imanın dil ile ikrar ve kalp ile tasdik olduğunu söylediğini belirtir. Bu görüşe göre iman, kalbin fiili ile dilin fiilinin toplamıdır. Bunların ikisi de imanın esası olmalarına rağmen ikisi de aynı seviyede temel esas değildir. Kalbin sorumluluğu hiçbir durumda düşmeyi kabul etmez, eğer düşerse küfür meydana gelir. Dilin fiili olan ikrarın sorumluluğu ise ölüme zorlayan bir zaruret ve özür karşısında düşer. Bu durumda kalbe ait olan iman yeterlidir.⁸⁷

Görüldüğü üzere Elmalılı, imanın tanımını yaparken Ehl-i Sünnet'in esaslarını açıklayan kişi olarak tanımladığı Ebû Hanife'nin yazdığı eserdeki iman tanımını temel alarak açıklamalarda bulunmuştur.

Asr suresinin 3. ayetinin tefsirinde ise iman ile amel arasındaki ilişki konusunda Mürcie'nin görüşünü eleştirerek doğru görüşün Ehl-i Sünnet'e ait olduğunu belirtmiştir. Ehl-i Sünnet'e ait görüşe göre imanı olup da buna göre amel etmeyen fâsık ve isyankârlar bir çeşit ziyana uğrayacaklardır. Dolayısıyla, imanlarından dolayı içinde ebedi kalmasalar da mümin isyankârlar için de cehennem vardır. İman en sonunda onları kurtarsa da günahları, sevaplarından fazla olan müminler, günahları temizleninceye kadar cehennem azabı göreceklerdir.⁸⁸

Tekvir suresi 28. ve 29. ayetlerin⁸⁹ tefsirinde, Allah'ın dilemesi ve kulun bu irade karşısındaki durumu ele alınmıştır. Elmalılı, Tekvir suresi 29. ayetteki hitabın farklı şekillerde anlaşılabilirdiğini ifade ederek konu hakkındaki düşüncelerini açıklamış ve Mu'tezile, Ehl-i Sünnet ve Mâtüridiyye'nin bu ayet hakkındaki yorumlarını aktarmıştır.

⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 182-184.

⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IX, s. 6083-6084.

⁸⁹ Konuyla ilgili ayetler: "O hâlis bir zikirdir âlemin için." (Tekvir 81/27), "İçinizden müstekîm olmak dileyenler için." (Tekvir 81/28), "Fakat o âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz." (Tekvir 81/29) bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5594.

Elmalılı, “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.”⁹⁰ ifadesindeki hitabın, genel bir hitap mı, yoksa özellikle doğru yolda olmak isteyenlere yapılmış bir hitap mı olduğuyla ilgili, bir önceki ayette geçen “sizden doğru yolda gitmek isteyenler” ifadesindeki karine sebebiyle bu hitabın özellikle doğru yolda gitmek isteyenlere yapılmış olduğunu düşünmenin daha doğru olduğunu ifade etmiş, kendisiyle beraber araştırmacı âlimlerin de bu görüşü paylaştıklarını belirtmiştir. Bu hitaba göre ayet; doğru yolda gitmeyi dileyenlerin bu dilemesinin ancak Allah’ın dilemesiyle olduğu ve doğru yolda gitmeyi başaranların ise başarıyı kendilerinde değil Allah’ın lütuf ve ikramında aramaları gerektiği şeklinde anlaşılabacaktır.

Bunun dışında bu hitabı genel bir hitap olarak, “Siz hiçbir şey dileyemezsiniz” şeklinde büyük bir önerme olarak anlayanların da bulunduğunu belirtmiştir. Buna göre Allah’ın dilemesi olmadıkça kulun her hangi bir şey dileyemeyeceği açık seçik ve ibare ile belirtilmiştir ki Elmalılı, bu görüşün Ehl-i Sünnet’in görüşü olduğunu ifade eder.

Elmalılı, 29. ayetteki hitabın kendisinin tercih ettiği gibi “doğru yolda gitmek isteyenlere” yapıldığında, Ehl-i Sünnet’in tercih ettiği genel hitabın ve ortaya çıkan büyük önermenin, ibare yoluyla değil, delalet yoluyla anlaşılabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Ehl-i Sünnet’in tercih ettiği mananın zahir anlama daha uygun gibi görünse de “Doğru yolda gitme” siyakıyla ilgili ayrıca bir de mukaddime gerekeceğinden asıl söylenecek şeyden uzaklaşmış olunacağını ifade etmiştir. Elmalılı daha sonra ayetle ilgili Mâtüridî’nin düşüncelerine geçmiştir⁹¹.

Elmalılı burada ayetin hitabıyla ilgili Ehl-i Sünnet’in ve kendisinin tercih ettiği iki yorumu karşılaştırmış, Ehl-i Sünnet’in yorumunun zahiren daha uygun gibi görünmesine rağmen kendisinin yorumunun daha uygun olduğunu belirtmiştir. Onun burada ayrımı sayılabilecek bir anlam farklılığı da olsa Ehl-i Sünnet’in tercih ettiği manadan başka bir mana tercih ettiği görülür.

Elmalılı, Bakara suresinin 27. ayetinin tefsirinde ise fâsık’ın durumuyla ilgili konuyu ele almıştır. Öncelikle “Fısk” kelimesinin sözlük ve terim anlamını vermiş daha sonra fıskın derecelerinin bulunduğunu belirterek hangi durumlarda küfür aşamasına geldiğini mezheplere göre ifade etmiştir. Buna göre şer’i bakımdan fıskın üç derecesi vardır: Birincisi, günahı çirkin addetmekle beraber, ara sıra günah işlemek. İkincisi, günahın üzerine düşerek devamlı yapmak. Üçüncüsü de çirkinliğini inkâr ederek yapmaktır. Elmalılı, bu üçüncü derecenin

⁹⁰ D.İ.B., “Kur’an Yolu”, bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/tekvir-suresi-81/ayet-21/kuran-yolu-meali-5>. (erişim tarihi: 13.12. 2021)

⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. VII, s. 5629-5630.

küfür derecesi olduğunu belirterek, Ehl-i Sünnet'in de kişiyi bu üçüncü dereceye gelmediği sürece küfürle nitelemediğini ifade eder.

Daha sonra Elmalılı, fışkın biri ilmi diğeri ameli olmak üzere iki yönü bulunduğunu, bunlar arasında asıl küfrü barındıran fışkın, ilmi yönü içeren fışk olduğunu dile getirerek konu hakkında açıklamalarda bulunur. Daha sonra da Mu'tezile ve Haricilerin bu konudaki düşüncelerine değinir.⁹²

Nisa suresinin 115. ayetinin tefsirinde 'icma-ı ümmete' uyma konusu ele alınmış, konuyla ilgili Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleri belirtilmiştir. Elmalılı'nın icma-ı ümmete uymanın farziyeti konusunda Ehl-i Sünnet'le aynı doğrultuda görüş belirttiği görülmektedir. Bu çerçevede, "Her kim de kendisine hak tebeyyün ettikten sonra peygambere muhalefette bulunur ve müminler yolunun gayrısına giderse biz onu gittiğine bırakırız ve kendisine Cehennemini boylatırız ki o ne fena gidiştir."⁹³ ayetinde yer alan "müminlerin yolu" ifadesinin itikat ve amelde müminlerin takip ettiği tevhid yolu ve Allah'a, peygambere ve ulu'l emre olan itaat yolu olduğu ifade edilmiştir. Elmalılı, peygambere karşı çıkmamanın da müminlerin yolundan başkasına uymak demek olduğu halde bu ifadenin ayrıca söylemesinin nedeninin müminlerin yoluna uymanın ayrıca istenmesi demek olduğunu belirtir. Ona göre bazı kimseler müminlerin ittifak ettikleri bir yola karşı çıktıkları halde peygambere doğrudan doğruya karşı çıkmadıklarını iddia ederler. Hâlbuki peygambere karşı çıkmak, müminlerin yolundan gitmemek demek olduğu gibi müminlerin yolundan gitmemek de peygambere karşı çıkmak demektir. Bu da icma-ı ümmetle doğrunun ortaya çıkacağını ve icma-ı ümmete uymanın farz olduğunu gösterir. Ehl-i Sünnet bilginleri de bunu icma-ı ümmete uymanın farz olduğunu ifade eden bir delil olarak anlamışlar, delalet yönünü de çeşitli şekillerde açıklamışlardır.⁹⁴

A'la suresi 2. ayetinin tefsirinde Allah'ın sıfatları ve bunların Allah'a nispeti konusu ele alınmış, konuyla ilgili Elmalılı'nın düşünceleri açıklandıktan sonra Ehl-i Sünnet'in de konu hakkında bu minvalde düşündüğüne işaret edilmiştir.

Buna göre "Ellezi halaga" ayetindeki yaratma fiili 'yaratıcı olma' sıfatıyla alakalıdır. Her nasıl ilk ayetteki "el-Âla" sıfatı, ismin bir sıfatıysa aynı şekilde bunun da isme sıfat olması gerekir. Buna göre yaratma doğrudan doğruya zatın gereği değil, "Tekvin" sıfatının bir gereğidir. Bu nedenle yaratma, isim üzerine icra edilmiştir. Ehl-i Sünnet'in "âlimun biilmihi", "kadirun bikudretihi", "halikun bi sıfatihi ve fiilihi" demesi de bu nükteye işaret etmektedir.⁹⁵

⁹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 282-283.

⁹³ Ayet için bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 1455.

⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 1465- 1467.

⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5743-5744.

Elmalılı, Araf suresi 54. ayetinin tefsirinde ise Allah'ın arşa istiva etmesi konusuna değinmiş, konu hakkında iki farklı görüşün olduğunu belirterek bunları açıklamıştır. Bu görüşlerden Selefîyye'nin çoğunluğunun benimsediği görüşün Ehl-i Sünnet tarafından da kabul gördüğünü belirterek iman edilmesi gereken görüşün bu olduğunu ifade etmiştir.

Bu çerçevede öncelikle arş ve istivanın sözlük anlamları verilmiş ve “sümme istevâ ale'l arş” tan ne anlaşılması gerektiği maddeler halinde sıralanmıştır. Buna göre arşın “taht” manasında kullanıldığı ama bu tahtın, bilinen mahdut anlamda değil mecazî ve kinayî anlamda anlaşılması gerektiği belirtilmiştir. Yine, “İstivâ” kelimesinin de burada Allah ile arşın gerisindeki yaratıklar arasında bir uzaklık ifade eden cismani bir anlamda kullanılmadığı belirtilmiştir. Bununla beraber “İstivâ” kelimesi bir hükümdarın tahtına oturup kurulması anlamında bile kullanılsa yine burada da asıl kastedilen mananın cismani bir oturuş değil hükümdarlık anlamında olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶

Daha sonra “istevâ ale'l arş” cümlesi analiz edilmiş, arşın alâ harfi ceri ile bağlanmasına vurgu yapılarak bununla Allah'ın arş seviyesinden üstün ve yüksek olduğuna işaret edilmek istendiği belirtilmiştir. Bu durumun ise Allah'ı âlemin kendisiyle birleştiren hulul veya ittihat görüşlerini iptal ederek bir tevhit ispat ettiği ifade edilmiştir.

Daha sonra büyük âlimlerin bu konuyla ilgili iki büyük mezhepten biri üzerinde olduğu belirtilerek bunların görüşleri üzerinde durulmuştur. Buna göre bu mezheplerden biri Selef mezhebidir. Bu mezhep, Elmalılı'nın ifadesine göre, Allah'ın mekân ve yönden daha üstün olduğunu tasdik etmekle beraber arş üzerine istivâ ettiğine iman ederek, açıklaması ve teviline dalmayıp “onun te'vilini ancak Allah bilir.”⁹⁷ (Ali İmran 3/7) ayetinin işaret ettiği üzere hakikati Allah'ın ilmine bırakmışlardır. Elmalılı, Ehl-i Sünnet'in de bu yorumu tercih ettiğini belirtir.

İkincisi de Elmalılı'nın ifadesine göre müteahhirînin tercih ettiği doğru tevil mezhebidir.⁹⁸ Bu mezhep mensupları, sonradan ortaya çıkıp, istivâdan bir tecsim ve ittihat çıkarmaya çalışan kişilere karşı aklî ve naklî delillerle Allah'a nispeti uygun olmayan yanlış yorumları atarak doğru meal araştırmaya girişmektedirler.⁹⁹ Elmalılı bu görüş sahiplerinin yorumlarını da maddeler halinde vererek¹⁰⁰ bu iki görüşün bu ayet hakkında ortaya koyduğu anlamların hepsinin dil, din ve akıl yönünden ihtimali ve müsaadesi olduğunu ancak iman edilmesi gereken tefsirin Selefî çoğunluğunun ortaya koyduğu tefsir olduğunu ifade etmiştir.

⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 2176-2179.

⁹⁷ Ayet için bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 1017.

⁹⁸ Halefin haberi sıfatları anlayışı ile ilgili bkz. Özler, “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 254- 259.

⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 2180-2181.

¹⁰⁰ Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 2181-2184.

Ona göre istivanın hakikati bizim idrak seviyemizin çok üstündedir, dolayısıyla yapılması gereken en doğru şey bunları bütünüyle düşünmek ve ihatası mümkün olmayan ilahi istivanın hakikatinde durmaktır.¹⁰¹

Burada, Elmalılı'nın haberi sıfatların yorumu konusunda Selef âlimleri ile aynı görüşü paylaştığı, bununla beraber bu tür sıfatları te'vil eden sonraki dönem âlimlerinin yorumlarını da uygun bulduğu görülmektedir. Buradan hareketle Elmalılı'nın haberi sıfatları yorumlama konusundaki tutumunun Selefiyye kadar sert ve keskin olmadığı söylenebilir.

Araf suresi 123. ayetinin tefsirinde mucizenin imkânı konusu ele alınmış, konu ile ilgili Faruddin Razi'nin Mefatihü'l gayb'ında üç görüşün olduğu belirtilerek bunlar açıklanmıştır. Elmalılı, burada Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve tabiatçı filozofların görüşlerini aktararak kendisinin benimsediği görüşün Ehl-i Sünnet'in görüşü olduğunu dile getirmiştir.

Birinci görüşe göre, genel olarak mucizenin imkânı caizdir. Örneğin bir canlının herhangi bir şekilde bir madde, tohum vs. olmadan bir anda meydana gelmesi veya gözü olan bir kimsenin güpegündüz tepesindeki güneşi görmemesi, ya da uzak batıda yaşayan bir körün gece karanlığında uzak doğuda ağlayan bir çocuğu görebilmesi mümkündür. Elmalılı, "bizim ve ashabımızın yani Eş'arî'nin veya Ehl-i Sünnet'in kavli budur." diyerek kendisinin de Ehl-i Sünnet'in benimsediği bu görüşten olduğunu ifade etmiştir.

Daha sonra mucizeyi genel olarak imkânsız sayan ve tabiatçı filozoflara ait olduğunu belirttiği ikinci görüşten bahseder. Ve bunun en çok tartışılan görüş olduğunu belirterek bu görüşü eleştirir. Ve üçüncü bir görüş olarak da mucizenin bir kısmını caiz görüp bir kısmını imkânsız kabul ettiğini belirttiği Mu'tezile'nin görüşüne yer verir.

Elmalılı'ya göre akıl, gerçekten olmuş olan bir haberle karşı karşıya kaldığı zaman öncelikle onun sıhhat ve değerini tespit etmelidir. Daha sonra bu haber basit ve âdetlere uygun mu, yoksa alışılmışın dışında bir durum mu buna bakılmalıdır. Eğer alelade bir durum söz konusuysa aklın görevi burada onun mümkün olup olmadığını araştırmak ve onu kendi açısından geçerli olan bir ölçüye tabi tutmaktır. Genellikle ilmin ve fennin görevi budur. Eğer ortada harikulade bir durum söz konusuysa o zaman aklın görevi o şeyi başka olaylarla değil, kendisiyle mukayese ederek onun mümkün olup olmadığını düşünmek ve kendi içinde bir çelişki barındırıyor mu ona bakmaktır. Eğer herhangi bir çelişki barındırmıyorsa inkâr ve te'vile girmeden onu nadir ve garip bir olay kabul etmektir. Özellikle nakle dayanan ilimlerin bir görevi de bu tür olayları yitirmeden gelecek nesillere aktarmaktır. İşte ilahi kitaplar da bizi

¹⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III. s. 2185.

bunların en sabit ve kesin olanlarını haberdar ederek fikirlerimizi boğan tabiat çemberinden kurtarır.¹⁰²

Kıyamet suresi, 22-23. ayetlerinin tefsirinde, Allah'ın ahirette görülüp görülmeyeceği konusu ele alınmış, konuyla ilgili Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin görüşlerini açıklamıştır. Elmalılı'nın konu ile ilgili Mu'tezile'nin düşüncelerini eleştirdiği ve Ehl-i Sünnet'in düşüncelerini benimsediği görülmektedir.

Elmalılı, “ilâ rabbihi nâzire” ayetindeki bakmanın, Allah'ın cemaline bakmak olduğunu belirterek Ehl-i Sünnet'in bu bakışı “görme” manasında anladığını, dolayısıyla müminlerin ahirette Allah'ın cemalini göreceklerini¹⁰³ dile getirir. Ardından Mu'tezile'nin bu ayete verdiği anlama geçerek onu eleştirir.¹⁰⁴

Şems suresi 9 ve 10. ayetlerin¹⁰⁵ tefsirinde, nefsin temizlenmesi konusu ele alınmış, ayetle ilgili Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin anladığı manalar sıralanmış, en sonunda da Elmalılı konuyla ilgili düşüncelerini açıklamıştır.

Elmalılı, 9. ayetinin öznesi Allah olacak şekilde “Allah'ın tezkiye ettiği nefis felâh buldu.” olarak anlaşılabildiği gibi; öznesi insan olacak şekilde “Nefsini tezkiye eden insan, felâh buldu.” şeklinde de anlaşılabildiğini belirtir. Onun belirttiğine göre Mu'tezile, ikinci manayı anlamakta ısrar etmiştir. Ehl-i Sünnet ise, iki manayı da caiz görmüş ve her manasıyla tezkiyenin Allah'a nispet edilmesini daha doğru bulmuşlardır. Elmalılı, bu sebepten mealin iki yöne de ihtimali olacak şekilde yapıldığını, tefsirde de her iki yönün birden gösterildiğini belirtmiştir. Elmalılı en sonunda ayetteki asıl meselenin insanın kendi kazancıyla kendisinin sorumluluğunu anlatmak olduğu için failin insan olduğu izah şeklinin daha anlamlı olduğunu ifade eder¹⁰⁶.

Elmalılı'nın burada Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin tercih ettiği iki manayı da sıraladığı, Mu'tezile'nin tercih ettiği mananın ise ayetteki asıl meseleyi daha iyi izah etmesi bakımından daha anlamlı olduğunu belirterek seçtiği görülmektedir.

Kevser suresi 1. ayetinin tefsirinde, “kevser”in havuz mu, nehir mi olduğu; mizan ve sıratın önce mi sonra mı olacağı ilgili görüşler sıralanmış, daha sonra bu havuzlara imanın vacip olup olmadığı konusuna değinilmiş, konuyla ilgili Elmalılı'nın açıklamaları ve Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in görüşleri verilmiştir.

¹⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IV, s. 2239-2241.

¹⁰³ Ayrıca bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5742.

¹⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5483.

¹⁰⁵ “Gerçek felâh bulmuştur onu (nefsi) temizlikle parlatan” (Şems 91/9), “Ve ziyan etmiştir onu kirletip gömen” (Şems 91/10).

¹⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5861-5862.

Bu çerçevede diğer peygamberlerin de havuzları olabileceği belirtilerek Tirmizi'nin bir rivayeti aktarılmıştır. Rivayete göre her peygamberin bir havuzu vardır ve onlar hangisinin geleni çok diye övüneceklerdir. Peygamber de kendisinin havuzuna gelecek olan kişilerin daha fazla olmasını umduğunu belirtir. Elmalılı, bu hadisin hasen ve garip olduğunu, onun için bu havuzlara iman ve itikadın vacip olmadığını belirtir. Ancak yine Elmalılı'nın belirttiğine göre peygamberin havuzuna dair olan hadisler tevatür derecesinde meşhur olduğu için Ehl-i Sünnet nezdinde ona iman etmenin vacip olduğu Akaid kitaplarında geçmektedir. Bununla birlikte Mu'tezile'den de buna imanın vacip olmadığı yönünde görüşler vardır.

Elmalılı en son, bu sure dolayısıyla peygambere Kevser'in verilmiş olduğuna inanmanın ittifakla vacip olduğunu ancak onun nehir veya havuz olduğuna inanmanın sahih olmakla beraber vacip olamayacağını belirtmiştir. Ardından bu konuda başka görüşlerin de olduğunu dile getirerek bu görüşlere geçmiştir.¹⁰⁷

2.2.1.1. Selefiyye

Selef, ilim ve fazilet açısından Müslümanların önderleri sayılan sahabeler ve tabiîn için kullanılan bir terimdir. Onların üstünlüğünün, peygambere isnad edilen bir hadise dayandığı belirtilir. Bu hadise göre ümmetin en hayırlısı Hz. Peygamber döneminde yaşayanlar, sonra da onların yolunu takip edenlerdir. Selefiyye ise sahabe ve tabiînin yolundan giden fakih ve muhaddisleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Ayrıca bu kimseler "Ehl-i Sünnet-i Hâssa" olarak da anılmaktadır. Bu ekole mensup olanlar kendilerini "ehlul's-sünne, ehlul'l- hadîs ve's-sünne, ehlul'l-hak" gibi isimlerle isimlendirmektedir.

Hz. Peygamberin vefatıyla başlayan bir asırlık süreç içerisinde İslam dini Arap yarımadasının dışına çıkarak yayılmaya başlamış; buralarda yaşayan farklı din, mezhep ve düşüncelere sahip insanlar gerek benimsemek için, gerekse eleştirmek için İslam dini ile ilgilenmeye başlamışlardır. Hicri 2. asrın başlarında İslam dinini eleştirenlere karşı Mu'tezile ve Cehmiyye fikri mücadele içine girmiş, bunu yaparken de zaman zaman bu kimselerin anlayabileceği üslup ve ifadeler kullanarak ve onların görüşlerine temas ederek yanlışlıklarını ortaya koymuşlardır. Bu dönemde kendilerine "Ashâbü'l- Hadis" diyen bazı âlimler, selefın meşgul olmadığı konuları tartışmanın tartışırken kullanılan yöntemlerin bid'at olduğunu belirtmişler ve bunlarla ilgili reddiyeler yazmışlardır.

Selefin yolunu takip edenlerin, eserlerini daha çok reddiyeler şeklinde yazmaları ve belli başlı konular haricinde Ehl-i Sünnet kelimcileriyle fazla görüş ayrılıklarına düşmemeleri sebebiyle onların müstakil bir itikadi mezhep olarak değerlendirilmemesi gerektiği

¹⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.IX, s. 6181-6182.

belirtilmiştir. Bu akımın sistemleşerek bugünkü haline gelmesinin ise sonraki dönemlerde ve özellikle İbn Teymiyye zamanında gerçekleştiği ifade edilmiştir. Ehl-i hadis metodu, her dönemde farklı mezheplere mensup âlimler tarafından itikadi konularda kullanılmışsa da bu çizgiyi benimseyenler ve savunular daha çok Hanbelî âlimleri olmuştur.

Hicri 7. asrın ikinci yarısında Ehl-i hadis ekolünün sistematik Selefilğe dönüşmesinde önemli katkıları bulunan Takıyüddin İbn Teymiyye (ö. 728)¹⁰⁸ ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cezviyye (ö. 751)'nin bütün eh-li hadis geleneği içinde farklı bir konumda bulunduğu belirtilmiştir. Haçlı seferleri ve Moğol istilalarının etkili olduğu bir dönemde İbn Teymiyye, öğrencisi ile beraber Müslüman toplumun inancını kuvvetlendirmek ve birliğini sağlamak amacıyla katı lafızcı bir anlayıştan Kur'an ve sünnet çerçevesinde dini bir akılcılığa geçiş yapmıştır. Onların, selef düşüncelerine vurgu yapıp selef olan bağlılıklarını dile getirmeleri, daha sonraları Ehl-i hadis yerine daha çok Selefiyye olarak anılmalarına neden olmuştur.¹⁰⁹

Tefsire bakılacak olursa, Elmalılı'nın Selefiyye mezhebini genellikle haberi sıfatların yorumlanması konusu ile ilgili ele aldığı görülmektedir. Bu çerçevede o, Rahman suresi 27. ayetinin tefsirinde “vechullah” konusuna değinmiş, “Allah'ın vechi (yüzü)” ifadesinden anlaşılan manaları açıklamış ve Selefiyye'nin bu konudaki görüşlerine değinmiştir.

Elmalılı, “vechullah”ın Allah'ın zatında yokluğu kabul etmeyen bir sıfat olduğunu belirttiikten sonra, vech sıfatına Allah'ın haber verdiği şekilde inandıklarını belirtir. Onun belirttiğine göre Selef mezhebinin tavrı da bu yönde olup onlar da yed, vech, vb. sıfatları te'vil etmemişlerdir. Ve ona göre bu, bahsedilen sıfatı yokluğu kabul edilmez şekilde vasıflandırmak demektir ve sahihtir.¹¹⁰

Yine, Elmalılı “Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz?”¹¹¹ (Mülk 67/16) ayetinin tefsirinde “men fi's-semâ” ifadesiyle ilgili Allah'ın semada olmasının keyfiyetiyle ilgili birtakım görüşleri naklettikten sonra selef âlimlerinin konuyla ilgili görüşlerini ele almıştır.

¹⁰⁸ 661 yılında Harran'da dünyaya gelen İbn Teymiyye'nin Hanbelî bir kültür çevresinde yetiştiği bilinmektedir. Geniş halk kitleleri ve yöneticiler üzerinde etkin bir nüfuza sahip olduğu ifade edilen İbn Teymiyye'nin hicri 8. asrın başlarından itibaren çeşitli dini ve siyasi tartışmalar içine girdiği belirtilmektedir. Başta Eş'arilik olmak üzere çeşitli kelâmî ekolleri sert bir şekilde eleştirmiş, özellikle sıfatlar ve müteşabihat hakkında Selef anlayışını savunmuştur. Eleştirirken kullandığı üslup sebebiyle birçok kesimi karşısına alan İbn Teymiyye, görüş ve düşünceleri sebebiyle çeşitli dönemlerde hapsedilmiştir. Hayatının sonlarına doğru mezar ziyareti ve tevessülü eleştirdiği bir risalesi sebebiyle Sultanın emriyle elinden kâğıdı, kalem ve mürekkebi alınan İbn Teymiyye'nin bu muameleyi kaldıramayarak hastalandığı ve hicri 728 tarihinde vefat ettiği belirtilmiştir. Ferhat Koca, “İbn Teymiyye, Takıyüddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 391-393.

¹⁰⁹ M. Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVI, s. 399-400; Mevlüt Özler, “Selefiyye”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 105- 107.

¹¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 4676- 4677.

¹¹¹ D. İ.B., “Kur'an Yolu”, <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/mulk-suresi-67/ayet-16/kuran-yolu-meali-5>; Ayetin Hak Dini Kur'an Dili'ndeki mealı; “Emîn misiniz o Semâdekinden; sizinle Arz göçürüvermesinden?...¹¹¹” (Mülk 67/16). Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5224.

Buna göre Selef âlimleri bu ayeti de “Allah arşa istiva etti” ayeti gibi müteşâbih kabul ederek te’viline girişmemişler, mana belirlemeye çalışmamışlar, mahiyetini Allah’a havale ederek “gökte” demekle yetinmeyi daha ihtiyatlı görmüşler ve onun bir benzeri olmadığını dile getirmişlerdir. Daha sonra Elmalılı, burada buyrulan “sema”nın cismani bir sema olarak değil, mutlak yükseklik ve üstünlük işareti olarak kullanıldığını kanaatini taşıdığını ifade etmiştir.¹¹²

Elmalılı, burada haberi sıfatların manasının tayinini Allah’a bırakan Selefiyye’nin tavrının sahih olduğunu belirtmiş, ardından “sema” ifadesinin yükseklik ve üstünlük anlamında kullanıldığını belirterek ifadeyi mecazî bir anlam yüklemek suretiyle te’vil etmiştir.

Maide suresi 64. ayetinin tefsirinde ise yedullah konusunu ele almış, burada yine Selefiyye’nin görüşüne değinmiş ve Ebû’l Hasan el- Eş’arî’nin konuya olan yaklaşımını ortaya koymuştur. Bu çerçevede Elmalılı, ayette geçen “Allah’ın eli çok sıkıdır.” ifadesini Yahudilerin hangi anlamda kullandıklarını ve “eli açık olmak” ve “eli sıkı olmak” ifadelerinin dilimizde nasıl anlaşıldığını açıklamıştır.¹¹³ Daha sonra konuyla ilgili Selefiyye’nin görüşlerine geçmiştir. Buna göre, Kur’an’ın birkaç yerinde¹¹⁴ Allah’a el isnad edilmiştir. Ancak, Allah’ın zatına benzer hiçbir şey bulunmadığı için ve yedullahın bilinen anlamda bir cisim olamayacağı aklî ve naklî delillerle de bilindiği için burada sadece “Allah’ın eli var” denilebilir ve bu elin hakikati Allah’a bırakılır, denmiştir. Elmalılı, Selefiyye’nin bu tarz ifadeleri müteşâbih olarak kabul ettiğini ve yorumlamadığını belirtir. Fakat daha sonra Mücessime mezhebinin çıkmasının ardından sonraki kelim âlimleri bunları muhkem ayetlere göre makamına uygun olacak şekilde yorumlayıp açıklamışlardır. Daha sonra Elmalılı, “el” kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığını açıklamış ve Allah’a nispet edilen “el”in bilinen özel uzuv manası dışında sıralanan tüm manalar (nimet, kudret, mülk vs.) için düşünülebileceğini belirtmiştir. En sonunda da Ebû’l Hasan el- Eş’arî’nin konuyla ilgili düşüncelerine geçmiştir.¹¹⁵

Elmalılı’nın burada yedullah konusuyla ilgili hem Selefiyye’nin hem de sonradan bu ifadeyi muhkem ayetlere dayanarak te’vil eden kelim âlimlerinin yorumlarını uygun bulduğu görülmektedir.

¹¹² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. VII, s. 5233- 5234.

¹¹³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. III, s. 1730.

¹¹⁴ Bkz. (Fetih 48/10), (Sad 38/75), (Yasin 36/71).

¹¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. III, s. 1732-1733.

2.2.1.2. Mâtürîdiyye

Ebû Hanîfe (ö. 150)¹¹⁶ ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333)¹¹⁷ görüşleri etrafında oluşan kelam ekolünün adıdır. Hicri ikinci asrın ilk yarısında İslam dünyasında birtakım siyasi ve itikadi gruplaşmalar meydana gelmeye başlamış; bunun sonucunda Hariciye, Cehmiyye, Mu'tezile, Şia gibi belli başlı kelamî ekoller teşekkül etmeye başlamıştır. Yine aynı asırda Ebû Hanife, Kur'an'a ve âlim sahabilerin görüşlerine dayanarak İslam'ın temel esaslarını belirlemeye çalışmış, itikadi konuları akli bilgilerle temellendirmiş ve kelami yönetime başvurarak bu yöntemin zaruriyetini dile getirmiştir. İmam Mâtürîdî de kelam ve fıkıh alanında Ebû Hanife'nin yolundan gitmiş, onun fikirlerini benimseyerek eserlerinde bunlara yer vermiştir.

Ebû Hanife'nin vefatından sonra ona ait görüşlerin öğrencileri vasıtasıyla nakledilmeye devam etmesi bu görüşler etrafında yeni âlimlerin yetişmesine neden olmuştur. Özellikle onun öğrencilerinden biri olan Ebû Yusuf'un (ö. 182) Bağdat baş kadısı olmasının ardından Mâveraünnehir bölgesine Hanefi âlimlerin kadı olarak atanması bu bölgede Ebû Hanife'nin fikirlerinin yayılmasını sağlamış ve Mâtürîdî gibi bir âlimin yetişmesine zemin hazırlamıştır.¹¹⁸ Bu dönemde ekol daha çok "Ashâbu Ebî Hanife" ve "Ashâbü'r-Re'y" olarak anılmıştır.

Mâtürîdî, isabetli bir din anlayışı belirlemek için sadece nakle veya sadece akla dayanmanın yeterli olmadığına dikkat çekerek Selefiyye ve Mu'tezile'nin yöntemlerinin iki aşırı ucu temsil ettiğini belirtmiştir. Ona göre asıl isabetli yöntem aklî ve naklî bilgileri uzlaştıran yöntemdir. Onun görüşleri, kendisinin vefatından sonra öğrencileri tarafından yayılmış ve bir asrı aşkın bir süre içinde de ekolleşmiştir.

¹¹⁶ Tam ismi Ebu Hanife Nu'man b. Sabit b. Zuta b. Mah olan, İmam Âzam Ebû Hanife, büyük bir müctehid ve Hanefî mezhebinin kurucusu olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, s. 131-138.

¹¹⁷ Mâtürîdîyye mezhebinin kurucusu olarak bilinen ve tam ismi Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî es-Semerkindî olan İmam Mâtürîdî, Abbasilerin merkezi otoritesinin oldukça zayıf olduğu bir dönemde hilafete bağlı bulunan Sâmanoğulları'nın Mâverâünnehir'e hâkim oldukları devirde yaşamıştır. Hanefî mezhebinin üçüncü kuşak âlimlerinden olduğu belirtilen ve kelamda imam olarak kabul edilen Mâtürîdî, İslam dinini temel görüşleri çerçevesinde savunmak amacıyla gerek İslam dışı akımlarla gerekse Mu'tezile, Hariciyye, Bâtıniyye gibi İslâmî mezheplerle mücadele etmiştir. O, ilmi çevresi ile beraber Mâveraünnehir bölgesinde İslam düşüncesinin belli bir istikrara kavuşması ve İslam dininin ve Hanefîliğin Türkler arasında yayılması konusunda büyük katkılar sağlamıştır. Ve onun bu etkisi zaman içinde artarak devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, s. 146-151; Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâtürîdî", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/15 (2003), s.5-28; Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî Ve Mâtürîdîlik*, ed. İlyas Çelebi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 435- 451.

¹¹⁸ Sönmez Kutlu, "Ebû Mansûr el- Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto yayınları, Ankara 2016, s. 129-131.

Mâtüridiyye'nin ekolleşmesinde önemli katkıları olan isimlerden biri de Ebü'l- Muîn en- Nesefî'dir (ö. 508)¹¹⁹. O, Mâtüridiyye'nin görüşlerini açıklayıp geliştirmiş, ayrıca ekolün temsilcileri ve tarihçesi hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Onun ekole yaptığı katkılardan dolayı ekol bazı kaynaklarda Nesefiyye olarak da adlandırılmaktadır.¹²⁰

Mâtüridî'nin kelâmi konularda benimsediği fikirlerine, ona nispet edilen “te’vilâtu’l Kur’an” ve “Kitâbu’t-tevhid” isimli eserlerinden ulaşılabilmektedir.¹²¹ Burada, konumuz açısından önemine binaen Mâtüridî'nin yalnızca insan fiilleri ile ilgili görüşlerine yer vermekle yetinilecektir.

Onun, insanın sorumlu olduğu fiiller hakkındaki görüşü, bu fiillerin hem Allah’a hem de kula nispet edilmesi şeklindedir. Fiilin Allah’a yaratma açısından, kula ise fiil ve kesp açısından nispet edildiğini belirtir. Ona göre insanın ihtiyari fiillerinin oluşmasını sağlayan kudret iki çeşittir. Birincisi, fiile zemin hazırlayıcı nitelikte bir kudrettir ve fiilden önce bulunur. Sebeplerin, alet ve vasıtaların durumunun, fiilin meydana gelebilmesi açısından uygun ve yeterli olması demektir. Kişinin mükellef kılındığı kudret de budur. İkincisi, iyi ve kötü sonuçlar doğuran, fiilin tam oluşacağı sırada ortaya çıkan ve fiili gerçekleştiren kudrettir. Mâtüridî, insanın fiillerinin insana nispet edildiğini, çünkü insanın isteyerek bu fiillere sahip olduğunu, ancak onun fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu belirtir. Ona göre insan fiilleri tümüyle Allah’a ait olsaydı, insanın bu fiillerden sorumlu tutulması açıklanamazdı. Diğer taraftan fiil tüm yönleriyle insana ait kabul edilseydi bu durumda da Allah dışında müstakil bir yaratıcı kabul edilmiş olurdu.¹²²

Hak Dini Kur’an Dili’nde ise İmam Mâtüridî’den ve Mâtüridîlik mezhebinden Tekvir, Bakara ve Kasas suresinin tefsirlerinde bahsedildiği görülür. Tekvir suresi 28. ve 29.

¹¹⁹ Mâtüridiyye mezhebini geliştiren ve sistemleştiren Mâtüridî âlimdir. Hicri 438 ‘de Nesef’de dünyaya gelmiştir. Kaleme aldığı Tabsiratü’l edile isimli eseri Mâtüridî kelâmının temel kaynakları arasında sayılmaktadır. Eserin, Mâtüridî’inin Kitâbü’t- Tevhidi’nde yer alan bir takım kapalı ve muğlak yönleri daha sistematik ve detaylı bir şekilde açıkladığı belirtilir. Fikri yapı olarak Mâtüridî’ye çok yakın olduğu belirtilen Ebü’l- Muîn en- Nesefî’nin bu eserinin Kitâbü’t-Tevhidin tamamlayıcısı olduğu ifade edilir. M. Sait Yazıcıoğlu, “Mâtüridî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtüridî ve Ebû’l Mu’în Nesefî”, *İmam Mâtüridî ve Mâtüridîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2016, s. 179- 185.

¹²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Mâtüridiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, s. 165-167. Mezhep hakkında ayrıca bkz. Özen, “Mâtüridî”, s. 146-151; Sönmez Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtüridî”, *İmam Mâtüridî ve Mâtüridîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2016, s. 25-66.

¹²¹ Şerâfettin Gölçük, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2012, s. 102-104. Mâtüridî’nin kelâmi konularla ilgili benimsediği görüşler için bkz. Ebû Mansûr el- Mâtüridî, *Kitâbü’t-Tevhîd, Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2014, s. 126-151; Yavuz, “Mâtüridiyye”, s.170-173; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da Siyasi ve İtikad Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983, s. 220-231; Bekir Topaloğlu, “Mâtüridî (Kelâma Dair Görüşleri)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, s. 151-157.

¹²² İbrahim Coşkun, “Klâsik Kelâmi anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti”, *Dicle Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2001), s. 7-14; Bekir Topaloğlu, “Ebû Mansûr el-Mâtüridî’nin Kelâmi Görüşleri”, *İmam Mâtüridî ve Mâtüridîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2016, s. 208-210.

ayetlerin¹²³ tefsirinde Allah'ın ve kulun dilemesi konusunu ele alan Elmalılı, konuyla ilgili düşüncelerini belirttikten sonra Mâtürîdî'nin düşüncelerini açıklamış, ardından Mâtürîdî'den farklılaştığı noktaları da dile getirmiştir. Elmalılı'ya göre, söz konusu ayette kulun dilemesi tamamen yok sayılmamış, Allah'ın dilemesiyle kulun da istediğinin olmasını gerektirecek bir dilemeye sahip olduğu belirtilmiştir. Nitekim ona göre 28. ayette de kulun dilemesinin olduğu açıkça görülmektedir. O, burada kulu bir şeyi yapmaya zorlama şeklinde olmasa da bir şeyi dilemeye zorlama şeklinde bir cebrin olduğunu doğrular. Bunu da cebr-i mutavassıt kavramıyla ifade eder. Mâtürîdîyye'ye göre ise Allah'ın dilemesi ne yönde olursa olsun kulun dilemesi de o yönde olacaktır. O zaman Allah, kulun iradesinde serbest olmasını dilerse kul da iradesinde serbest olacağından cebr-i mutavassıt da ortadan kalkmış olacaktır. Nitekim Mâtürîdîyye, kulun irade kuvveti yaratılmış olsa da cüz'i iradesi başka bir yaratılışa gerek kalmayacak şekilde itibari bir emirdir, demekle bunu kastetmiştir. Ancak Elmalılı, bu konuyla ilgili kulun dilemesinin, Allah'ın dilemesinden ayrı ve ona aykırı bir şekilde gerçekleşebileceğini düşünmenin mümkün olmadığını ifade ederek kulların kendi tercihleriyle yaptıkları fiillerde tam anlamıyla cebr veya serbestlik olmadığını, aksine kullar için bazen sırf cebr içeren birçok zorunlu fiil olduğu halde sırf serbestlik içeren fiillerin bulunmadığını ifade eder.¹²⁴

Elmalılı'nın burada insan fiilleri konusuyla ilgili Mâtürîdîyye'nin insanı dileme konusunda serbest bırakan görüşünü eleştirerek, cebr-i mutavassıt olarak nitelediği ve insanın bir fiili yapma konusunda olmasa da, yapmayı dileme konusunda bir cebir altında bulunduğu görüşünü savunduğu görülmektedir. Onun bu görüşüyle Eş'arîyye'nin insan fiilleri konusundaki görüşüne yaklaştığı söylenebilir. Nitekim cebr-i mutavassıt kavramı Eş'arîyye'nin insan fiilleri konusundaki görüşleri nitelenirken kullanılmaktadır.¹²⁵

Bakara suresi 213. ayetin tefsirinde ise “İnsanlar tek bir ümmet idi.”¹²⁶ ayetindeki “tek ümmet” ifadesi ele alınmış, bununla ilgili çeşitli görüş ayrılıkları olduğu belirtilerek bunlar maddeler halinde sıralanmıştır. Bunlardan üçüncü maddedeki görüşün Ebû Hayyan tarafından Mâtürîdî'ye nispet edildiği belirtilerek açıklanmış ve konuyla ilgili Elmalılı'nın düşünceleri ortaya konmuştur.

Buna göre, Mâtürîdî'nin düşüncesi şu şekildedir. “tek ümmet” demek tek bir cins veya bir sınıf demektir. Yani bu ilk insanlar herhangi şer'i kanuna tabi değildirler. Bunlar için bir emir veya yasak söz konusu değildir, her şey bunlar için serbesttir. Bu kişilere şariat daha

¹²³ İlgili ayetler: “İçinizden müstekim olmak dileyenler için.” (Tekvir 81/28), “Fakat o âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz.” (Tekvir 81/29)

¹²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5629-5630.

¹²⁵ Konuyla ilgili bölümün Eş'arîyye kısmına bakınız.

¹²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 741.

sonra peygamberler ile gelmiş, iman ve küfür ayrımı da o zaman ortaya çıkmıştır. Onlara göre bundan öncekiler, hayvanlar ve çocuklar gibi ilahi hükümlerden sorumlu değildirler. Çeşitli sınıflara, ırklara, milletlere ayrılmamışlardır; vatandaş ve yabancı ayrımı yoktur. Dolayısıyla bunlara “tek bir ümmet” denilmesi gerçek anlamıyla bir şeriat ve din altında toplanmış oldukları için değil tek bir cins ve sınıf oldukları içindir. Ancak daha sonraları bu insanların nesilleri çoğalmış, bulundukları yerler darlaşmış, cahillik ve hayat sevgisi yüzünden görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. İşte o vakitten sonra Allah onlara peygamberler göndermiş ve böylece mümin ve kâfir olmak üzere çeşitli milletler ortaya çıkmıştır.¹²⁷

Elmalılı, bu durumda insanın aklına iki nokta geldiğini belirtir. Bunlardan birincisi; burada ümmet kelimesinin açık olan, sosyal anlamında kullanılmamış olmasıdır. İkincisi ise; insanın her türlü kanundan uzak her şeyin serbest olduğu bir dönem yaşamış olmasının imkânsız olmasıdır. Buna göre insanlık, Hz. Âdem’den itibaren bir sorumluluk ve mükellefiyet altındadır. “Şu ağaca yaklaşmayın.”(Bakara 2/35, A’raf 7/19) yasağı da bu mükellefiyetin ezeli olduğunu ifade eder.¹²⁸

Kasas suresi 30. ayetin tefsirinde Allah’ın Hz. Musa’ya ağaçtan seslenmesi üzerinden Allah’ın kelam sıfatı konusuna değinilmiş, konuyla ilgili Mu’tezile, Ebû Mansur el- Mâtürîdî ve Ebû’l Hasan el- Eş’arî’nin görüşleri belirtilmiştir.

Elmalılı, Allah’ın Kelam sıfatının ezeli olduğunu kabul eden kimseler olarak nitelediği Ebû Mansur el- Mâtürîdî’nin ve Mâverâünnehir Türk ulemasının, Allah’ın zâtı ile ezeli olan kelamının işitilmez olduğunu belirttiklerini ifade eder. Buna göre, işitilen sadece ses ve harflerdir. Ağaçta yaratılan ve onda işitilen de yine odur.

2.2.1.3. Eş’ariyye

Ebû’l- Hasan el- Eş’arî (ö. 324)¹²⁹ tarafından kurulan kelâm ekolünün adıdır. Hicri 2. asırdan itibaren teşekkül etmeye başlayan Ehl-i Sünnet akaidi bir taraftan itikadi konularda naslara sıkı sıkıya bağlanmayı zorunlu ve yeterli gören âlimlerin oluşturduğu Selefiyye; bir taraftan da nasları esas almakla birlikte itikadi konuları akli ilkelerle teyit etmeyi gerekli bulan Ebu Hanife ve öğrencilerinden oluşan âlimler, ayrıca İbn küllab (ö. 240), Haris el- Muhasibi (ö. 243), Ebu’l Abbas el- Kalanisi (IV. yy başları) gibi âlimlerin öncülüğünü yaptığı kelimacılar tarafından temsil edilmekteydi. Mu’tezilî âlimlerin Abbasilerin nüfuzundan

¹²⁷ Konuyla ilgili Mâtürîdî’nin görüşü için bkz. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l- Kur’ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, Sistem Matbaacılık, İstanbul 2020 c.II, s. 21.

¹²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. II, s. 746- 748.

¹²⁹ Tam adı, Ebu’l Hasan Ali b. İsmail el- Eş’ari olan İmam Eş’ari, Eş’ariyye mezhebinin kurucusu olarak bilinmektedir. Hicri 260 yılında Basra’da doğduğu bilinen Eş’ari’nin, üvey babası olan meşhur Mu’tezilî bilgini Ebû Ali el- Cübbai’den ders aldığı belirtilmektedir. Hicri 324 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir. Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s.95.

yararlanmak suretiyle inanç ve düşünce özgürlüğünü kısıtlamaya çalışmaları ve halkın sevdiği âlimlere eziyet ederek Mihne olayına sebep olmaları hicri 4. asrın başında köklü kelamî ekollerin teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır. Bu ekollerden biri de Ebû'l Hasan el-Eş'ari'nin kurmuş olduğu Eş'ariyye'dir.

Yaklaşık hicri 300 yılına kadar Mu'tezile içerisinde bulunduğu belirtilen Ebû'l Hasan el-Eş'ari'nin bu tarihten sonra Ahmed b. Hanbel (ö. 241) ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikadını benimsemeye başladığı ifade edilir. Ondaki bu değişimin nedeni olarak hocası Ebû Ali Cübbâî (ö. 303)¹³⁰ ile Mu'tezile'nin Allah'ı zorunluluk altına sokan vucûb görüşünün¹³¹ etrafında yaptığı münakaşalar neticesinde tatmin edici cevaplar alamaması olduğu ifade edilir. Eş'ari'nin önceleri teslimiyetçi bir tavır benimseyerek Ahmet b. Hanbel'in takipçisi olduğu, fakat daha sonraları itikadi esasları aklî ilkelerle destekleyerek nasları ön plana çıkardığı üçüncü bir aşamaya ulaştığı ve Mâtüridî ile birlikte Sünni kelam metodunun başlangıç dönemini oluşturduğu belirtilir.¹³²

Eş'ari'den sonra onun çizgisini güçlü âlimler takip etmiş ve bu hareketin bir kelâm mektebi haline gelmesini sağlamıştır. Bu âlimlerden birisi Eş'ariyye'nin sistemli bir mezhep haline gelip yayılmasında önemli hizmetlerde bulunmuş olan Ebû Bekir el-Bakıllani (ö. 403)'dir. O, Eş'ariyye'nin tabiat felsefesine ilişkin konuları sistemleştirmiş, “sebr ve taksim”, “in'ikâsü'l- edile” gibi metotları benimsemiş, böylelikle Eş'ariyye kelamını bir öğreti haline getirmiştir.¹³³

Eyyûbiler ve Büyük Selçuklu'ların da siyasi desteğini kazanan Eş'ariler Vezir Nizâmülmüülk'ün Nişabur ve Bağdat'ta inşâ ettirdiği Nizamiye medreseleri sayesinde mezheplerini kolayca yayma imkânına kavuşmuşlardır.

Hicri 4. asrın başlarında ise Eş'ariyye mezhebi Gazzalî'nin (ö. 505) gelmesiyle müteahhirin dönemine girmiş ve Eş'ari kelam sistemi köklü değişikliklere uğramıştır. Bu dönemde Eş'ariyye içinde bir yandan Aristocu felsefeye bağlı Meşşai filozofları eleştirilirken

¹³⁰ Tam ismi, Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî olan ve Ebû'l Hasan el-Eş'ari'nin hocası olan Cübbâî, Basra Mu'tezilesi reislerinden biri olup kelâm, tefsir ve fıkıh ilimleriyle uğraşmış bir âlimdir. Yusuf Şevki Yavuz, “Cübbâî, Ebu Ali”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VIII, s. 99.

¹³¹ Mu'tezile'nin adl prensibinin bir sonucu olarak “Kul için en iyi olanı yaratmak Allah'a vaciptir.” şeklinde ifade edilen aslah ve vucup görüşüne tepki olarak Eş'arî, Allah için hiç bir şeyin vucûbiyyet gerektirmeyeceğini ortaya koymak için üç kardeş meselesi tasarlamış ve hocası Cübbâî 'ye sunmuştur. Hocasına biri mümin, diğeri kâfir, sonuncusu da henüz çocuk iken ölen üç kardeşin durumunu sormuş, hocası da birincisinin cennete ikincisinin cehenneme gireceğini üçüncüsünün de cennet veya cehennemden ikisine de giremeyeceğini belirtmiştir. Eş'ari üçüncü kardeşten, ömür verildiği takdirde cenneti kazanabileceği konusunda itiraz gelebileceğini ifade edince Cübbâî, üçüncü kardeş için Allah'ın en uygun olanı yarattığını, yaşaması durumunda kâfir olarak ölüp cehenneme girebileceğini belirtmiştir. Bu cevaptan tatmin olmayan Eş'ari, o zaman cehenneme giden kardeşten de itiraz gelebileceğini belirtmiştir. Mehmet Bulut, “İhve-i Selâse”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 6-7.

¹³² İrfan Abdülhamid, “Eş'ari, Ebû'l-Hasan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XI, s. 444-445.

¹³³ Şerafettin Gölcük, “Bakıllânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, s. 531-532.

diğer yanda da Aristo mantığı İslami ilimler arasında yerini almaya başlamıştır. Yine Gazzali ile birlikte Eş'ariyye klasik mantık ve felsefenin yanı sıra tasavvufa da kapı aralamıştır. Hicri 6. asrın sonlarında yaşamış olan Fahreddin er- Râzi (ö. 606) ise felsefeyle kelâmı birleştirerek felsefi kelâm dönemini başlatmıştır.¹³⁴

Eş'ariyye'nin kelâmî görüşleriyle¹³⁵ ilgili burada insan fiilleri ile ilgili görüşlerinin yer verilmesiyle yetinilecektir. Eş'ari âlimlerinin çoğunluğuna göre insan fiilleri Allah tarafından yaratılmaktadır. İnsan fiil anındayken yaratılan irade ve gücü kullanarak o fiilin oluşmasına aracılık yapmakta ve onu kesp etmektedir. Böylece fiilin faili değil kâsibi olmaktadır. Çünkü gerçek fail fiilin yaratanıdır. İnsanın fiilin yaratıcısı olması yaratıcılık sıfatında Allah'a ortak olması anlamına gelmektedir ki bu durum şirk inancına götürür. İnsanın fiili tercih etmesinde etkili olan bir iradenin varlığından söz edilse de, bu irade de Allah tarafından yaratılmıştır. Dolayısıyla her şey gibi insan fiilleri Allah'ın ilmine uygun olarak gerçekleşir. Bu görüş ilk başta cebri andırsa da ihtiyari fiillerin oluşmasında kısmen de olsa insanın bir etkisini kabul ettikleri için onların mutlak cebri savunmadıkları görülmektedir. Bu sebeple Eş'ariler Cebr-i Mutavassıt'ın (insan fiillerinde cebri vasıta kılanlar ¹³⁶) temsilcileri olarak kabul edilmişlerdir.¹³⁷

Hak Dini Kur'an Dili'nde ise Eş'ari'nin, Maide suresinin 64. ayetinin tefsirinde yedullah konusundan bahsedilirken ele alındığı görülmektedir. Elmalılı, konuyla ilgili çeşitli görüşleri sıraladıktan sonra Eş'ari'nin; “Allah'ın eli, Allah'ın zatı ile kaim bir sıfattır ki kudretten başkadır.”¹³⁸ Ve seçme yoluyla tekvin (yaratma) bunun şanıındandır.” sözünü aktarmıştır. Ardından Eş'ari'nin bu sözyle ilgili, Allah'ın tekvin sıfatını, kudret sıfatına dönüştürdüğü ¹³⁹ için “el” den mutlak bir kudret değil özel bir kudret anladığının söylenebileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁰

¹³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XI, s. 447-448.

¹³⁵ Eş'ariyye'nin kelâmî görüşleri ile ilgili bkz. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul 2019, s. 414-422; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s. 202-208; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 213; Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 159-162; Ramazan Altıntaş, “Hidayet ve Dalâlet”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 420-421, 423.

¹³⁶ Çağfer Karataş, “İnsan Fiilleri”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 407.

¹³⁷ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Fiil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIII, s. 61-63.

¹³⁸ Eş'ari'nin “yedullah”ı tıpkı diğer sıfatları gibi Allah'ın bir sıfatı olduğunu kabul ettiği ve onu “kudret” olarak te'vil etmediği, fakat daha sonra bu görüşünden vazgeçerek “Lema” adlı kitabında “Allah'ın eli” ni kudret olarak te'vil ettiği belirtilmektedir. Bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi ve Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983, s. 207; Metin Yurdağ, “Haberî Sıfatları Anlamada Metod”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (1983), s. 261-262; Ömer Aydın, “Kur'an' da Geçen Belli Başlı Haberî Sıfatların Te'vili”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), s. 156.

¹³⁹ Eş'arilere göre “tekvin” hakiki bir sıfat olmayıp itibardır ve “kudret” sıfatının hâdis olan taallukundan ibarettir. Özler, “İlahî İlim ve Sıfatlar”, s. 250.

¹⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 1732-1733.

Bakara suresinin 3. ayetinin tefsirinde ise Elmalılı, Eş'arilerin iman tanımına değinmiştir. Elmalılı, imanın tanımıyla ilgili çeşitli görüş farklılıklarının bulunduğunu belirterek dört madde halinde Hariciye, Mu'tezile, Kerramiyye, Eş'ariyye ve Ehl-i Sünnet'in iman tanımlarına yer vermiştir. Bunlardan Eş'ariyye'nin iman tanımına göre, imanın esası, kalp ile tasdiktir. Dilsizlik, zorlama gibi zorlayıcı sebepler bulunmadığı sürece dil ile ikrar da bunun şartıdır. Elmalılı, dil ile ikrarın imanın gerçekleşmesinin şartı mı, yoksa imanın tamamının şartı mı olduğu hakkında da Eş'ariler içinde bir takım sözler söylendiğini belirtmiştir.¹⁴¹ Elmalılı'nın, burada iman tanımı ile ilgili çeşitli görüşleri maddeler halinde sıralarken Eş'ariyye'nin tanımına ve Ehl-i Sünnet'in tanımına farklı maddelerde yer verdiği görülmektedir.

Kasas suresinin 30. ayetinin tefsirinde Allah'ın Hz. Musa'ya ağaçtan seslenmesi konusuna değinilmiş, konuyla ilgili çeşitli fırkaların görüşlerine değinildikten sonra Ebû'l Hasan el- Eş'arî'nin görüşüne yer verilmiştir. Bu görüşe göre, Allah'ın cisim ve araz olmayan zatının görülmesi mümkün olduğu gibi, harf ve ses olmayan ilahi kelâmının duyulması da mümkündür.¹⁴²

Cin suresinin başında cinlerle ilgili konuyu ele alan Elmalılı, cinlerin hayat ve hakikatleri ile ilgili Eş'arilerin görüşlerine yer verir. Bu görüşe göre, hayat için beden şart değildir. Hayatın bedene bağlı olması gerekmez. O, madde ve cisimlerin doğası değil, ilâhî bir emirdir. Bir göz, ortada bir beden olmasa da başkalarının görmediği bir cisim görebilir. Hatta görmek için göz bile şart değildir. Allah dilerse gözler kapalıyken parmak ucuyla bile insanın görmesini sağlayabilir. Cinler de bedeni olmayan bir hayat kuvvetiyle cisimlerin herhangi bir parçasında görülebilir veya görülemezler.¹⁴³

2.2.2. Mu'tezile

Mu'tezile, sözlükte “uzaklaşmak ve bir tarafa çekilmek” anlamlarına gelmektedir. Bu ismin ilk defa Hz. Ali döneminde meydana gelen olaylarda herhangi bir gruba katılmayıp tarafsız kalmayı tercih eden kişiler için kullanıldığı ifade edilmiştir. Fakat bu dönemde itikadi bir fırka özelliği taşıdığı söylenemez. Mu'tezile ismi hicri ikinci asrın başlarından itibaren büyük günah işleyenlerin durumu, insan özgürlüğü, tevhit ve sosyal adalet vb. gibi konularda akli merkeze alan ve özgür düşünceler ileri sürenler için kullanılmıştır.¹⁴⁴

¹⁴¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 182.

¹⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, s. 3731.

¹⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5389-5390.

¹⁴⁴ Şahin Ahmetoğlu, *Kavram Atlası İslam Mezhepleri II*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 9.

Fırkalaşmaya işaret eden ilk kullanışın ise el- Hasan-ı el- Basri (ö. 110) zamanında olduğu belirtilmiştir. Şehristâni'nin naklettiği ve geniş ölçüde kabul gören rivayete göre bir adam Hasan-ı Basri'ye gelerek büyük günah işleyen kişinin durumuyla ilgili olarak; bir topluluğun büyük günah işleyen bir kişiyi tekfir ettiğini, bir başka topluluğun ise büyük günah işleyen kimsenin durumunu ahirete bıraktığını ve büyük günahın imana zarar vermediğini söylediklerini ifade eder. Ve Hasan-ı Basri'nin konuyla ilgili hükmünü sorar. Hasan-ı Basri'nin cevap vermesine fırsat kalmadan Vasıl b. Ata (ö. 131) atılır ve büyük günah işleyenin mutlak olarak ne mümin ne kafır olduğunu ikisi arasında bir yerde (el- menziletü beyne'l menzileteyn) kalmış bir fasık olduğunu söyler. Vasıl'ın bu çıkışı üzerine Hasan-ı Basri de meşhur sözünü söyler. “kad i'tezele ‘annâ'l- vasıl” (Vasıl bizden ayrıldı). Bu görüş, Mu'tezile'nin beş esasının tarihi açıdan ilkini teşkil eder. Mezhebin bu görüş etrafındaki oluşumunu gerçekleştiren öncü isimler, Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd (ö. 144) olarak belirtilmektedir.¹⁴⁵

İtikadi anlamda görüşlerini sistematik bir şekilde ifade eden ilk mezhep olan Mu'tezile, İslam dininin temel esaslarını “usul-u hamse” başlığı altında ele almıştır.¹⁴⁶ Bu esaslar tevhit, adalet, va'd ve'l vaid, menzile beyne'l- menzileteyn olmak üzere beş tanedir. Mu'tezile, zikredilen bu esasları Müslümanlık için değil Mu'tezile'ye intisap için zaruri görmüştür.¹⁴⁷

Burada zikredilen esaslardan biri olan tevhid ilkesine binaen Mu'tezile, kadîm varlıkları çoğaltma anlamına geleceği düşüncesiyle vahdaniyet ve kıdem dışında Allah'a nispet edilen sıfatları te'vil etme yoluna gitmiştir. Ve Allah'ın sıfatlarının zatının aynısı olduğunu dile getirmiştir. Yine, zahir anlamıyla yorumlandığında Allah'ı biçimci bir tasavvura götüren sıfatları da te'vil etmiştir. Bu anlamda Kur'an ve hadislerde geçen Allah'ın eli, yüzü, gelmesi, gitmesi, gülmesi gibi tabirler zahiri anlamlarıyla değil mecazi anlamlarıyla anlaşılmalı ve te'vil edilmelidir. Çünkü Allah yaratılmışların hâdis olmalarına işaret eden sıfatlarla nitelenemez. Mu'tezile'ye göre Allah'ın kelâm sıfatı da yoktur. Kelâm Allah'ın diğer fiilleri gibi bir fiildir. Harf, ses ve kelimelerden meydana gelen Kur'an da yaratılmıştır.

Mu'tezile'nin önem verdiği bir diğer prensip olan Adalet gereğince Allah, insana gücünün yetmeyeceği bir yük yüklemeyiz. Ve insanı fiillerinde özgür bırakır. Bu sebeple insana fiillerini gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu güç ve irade, fiil meydana gelmeden önce verilmiştir. İnsan bu güçle fiilini meydana getirir. Dolayısıyla insanın fiillerinin yaratıcısı yine insan olmaktadır. Eğer insan kendi fiillerinin bizzat faili olmasaydı da zorunluluk altında

¹⁴⁵ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 612-613.

¹⁴⁶ İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, s. 395.

¹⁴⁷ İlyas Çelebi, “Usûl-i Hamse”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, s. 211.

bulunsaydı o zaman ortaya çıkan fiillerden sorumlu tutulmasının bir anlamı olmazdı. Yine, insanın fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsaydı bu durumda Allah'ın peygamber gönderip insanı itaate ve imana çağırmasına gerek kalmazdı. Konuya başka bir açıdan bakıldığında ise, iyi fiiller yanında kötü ve eksik fiiller de yaptığı bilinen insanın bu kötü ve eksik fiillerini Allah'a izafe etmek tutarsızlıktır ve probleme yol açmaktadır. Çünkü Allah'tan kötü ve çirkin işler sadır olmaz. Onun bütün fiilleri güzeldir. Zulüm ve diğer kötü olan bütün fiiller Allah'ın değil insanın fiilleridir.¹⁴⁸

Akıl, bir fiilin iyi veya kötü oluşunu bilmede asıldır. Nakil ise bu durumda fer hükmündedir. Akıl fiillerin güzelliğini ve çirkinliğini nesnel olarak bilmektedir. Bunu bilmek vahyin gelişine bağlı değildir. Fakat güzelliği ve çirkinliği gizli olan ibadet türünü idrak etmede nakil gereklidir. Aklın bir şeyi farz ya da haram kılma yetkisi yoktur. Bu konudaki tek yetkili Allah'tır. Kâfirler ve tövbe etmeden ölen büyük günah sahipleri cehennemde ebedi kalacaklardır. Bunlar için şefaet söz konusu değildir. Şefaet günahların affına sebep olmadığı gibi kişinin cehennemden çıkartılıp cennete girmesini de sağlamaz. Aksine şefaet cennete girenlerin makamlarının artırılmasına yöneliktir. Büyük günah işleyen kişi ne mümindir, ne de kâfirdir, aksine fâsıktır. Fısk, iman ile küfür arasında üçüncü bir makamdır. Fâsık, tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Şu farkla ki, azabı kâfirlerin azabı gibi değil onlarınkinden daha hafif olacaktır. Yine Mu'tezile'ye göre amel, imana dâhildir.¹⁴⁹ Allah, yaratılmış herhangi bir cisme benzemekten münezzehe olduğu ve benzeri de bulunmadığı için onun ahirette gözle görülmesi imkânsızdır.¹⁵⁰ İnsanın biri "ecel-i kazâ", diğeri de "ecel-i müsemma" olmak üzere iki eceli vardır. Kişi herhangi dışsal bir müdahale olmaksızın öldüğünde ecel-i müsemmaya, kaza olması veya bir katil tarafından öldürülmesi durumunda da ecel-i kazâyı göre ölmüş olmaktadır. Buna göre ikinci durumda kişi dışsal bir müdahale ile ölmeseydi ecel-i müsemmasına kadar yaşayacaktı.¹⁵¹

Hak Dini Kur'an Dili isimli esere bakıldığında Mu'tezile ve görüşlerine tefsirin birçok yerinde yer verildiği görülmektedir. Bu konulardan biri imanın kalbin mi, dilin mi, ikisinin birden mi, yoksa bu ikisiyle birlikte uzuvların da bir fiili mi olduğuyla ilgili konudur. Bakara suresi 3. ayetin tefsirinde konuyla alakalı diğer görüşler verildikten sonra Mu'tezile'nin görüşüne yer verilmiştir. Buna göre Mu'tezile, imanın hem kalbin, hem dilin hem de uzuvların fiili olduğu görüşündedir. Mu'tezile'ye göre bunların üçü birden iman esasıdır.

¹⁴⁸ Coşkun, "Klâsik Kelâmî anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti", s. 9-15; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Fiil", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIII, s. 61.

¹⁴⁹ Ramazan Altıntaş, "Sistematik Dönem Kelâm Okulları Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 87-91.

¹⁵⁰ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 73.

¹⁵¹ Cihat Tunç, "Ecel", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, s. 381.

Bunlardan biri bile eksik olan kimseye mümin denemez. Hariciler de bu görüştedir. Bu esaslardan biri eksik olan kişi, Mu'tezile'ye göre iman ile küfür arasında bir yerde, fasık bir kimsedir. Elmalılı bunların imanın lügat anlamının 3 derecesini de imanda toplamış olduklarını belirtir. Ve selef ve hadisçilerin bazılarının da imanı bu şekilde tarif ettiklerini, hatta İmam Şafî'nin de bunlardan olduğunu, ancak bu kimselerin ameli terk eden kişi için imandan çıkıp küfre girdiğiyle alakalı bir şey söylemediklerini belirtir. Ona göre bu kimselerin görüşleri Harici ve Mutezililerden tamamen farklıdır. Bu kimseler aslında imanın aslını değil imanın kemalini tarif etmiş olmaktadır.¹⁵²

Yine, Bakara suresi 27. ayetinin tefsirinde “fısk”ın derecelerinden bahsedilirken Mu'tezile'nin fısk konusundaki görüşlerine de değinilir. Buna göre Mu'tezile mezhebindekiler için fasık bir kişi ne mümindir ne kâfirdir, ikisi arasındaki bir yerdedir.¹⁵³

Bakara suresinin 48. ayetinin tefsirinde ise, şefaât konusu ele alınmış, konuyla ilgili Mu'tezile'nin düşünceleri dile getirildikten sonra Elmalılı'nın konu hakkındaki açıklamalarına geçilmiştir.

Elmalılı'nın ifadesine göre Mu'tezile bu ayete¹⁵⁴ dayanarak ahirette büyük günah işleyenlere şefaât edilmesini reddetmiştir. Ancak Elmalılı, şefaati kabul edilmeyenlerin özellikle kâfirler olduğunu ve buradaki hitabın da küfürde ısrar edenlere olduğunu ifade ederek ayette reddedilen şefaatin de bu olduğunu belirtir. Ona göre yasaklanmış olan şefaât Allah'ın iznine bağlanmadan yapılacağı düşünülen şefaâtlardır. Bu amaçla, kendiliklerinden şefaât edebilecekleri düşüncesiyle peygamberlere ve velilere tapınılmamalı yalnızca Allah'a ibadet edilmelidir ki Allah istediğine istediği zaman şefaât ettirebilir. Kaldı ki bu ayetin anlattığı zaman da kıyamet zamanıdır ki o sırada zaten şefaât söz konusu değildir. Herkes kazancıyla kalabilecektir.¹⁵⁵

Bakara suresinin 102. ayetinin tefsirinde sihrin tanımı, çeşitleri ve hükmü konusu ele alınmış, konuyla ilgili son devir filozoflarından bazılarıyla birlikte Mu'tezile'nin görüşleri de açıklamıştır. Ardından Elmalılı'nın cinlerin ve sihrin varlığı ile ilgili açıklamalarına yer verilmiştir.

Elmalılı, Fahreddin Râzin'in tefsirinde sekiz çeşit sihirden bahsedildiğini dile getirip bunları özet bir şekilde sıraladıktan sonra bu sihir çeşitlerinden üçüncüsü olan “Ervah-ı ardiye (cinler)”den yardım alma yoluyla yapılan ve cincilik denilen bir sihir çeşidinden bahseder. Elmalılı, Mu'tezile ve son devir filozoflarından bazılarının cinleri inkâr ettiklerini belirttikten

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 181- 182.

¹⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 282- 283.

¹⁵⁴ Bahsi geçen ayet metni: “Ve öyle bir günden korunun ki kimse kimseden bir şey ödeyemez, kimseden şefaât de kabul edilmez, kimseden fidye de alınmaz, hem onlar kurtarılacak da değillerdir.” (Bakara 2/48).

¹⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 343- 345.

sonra bu kişilerin inkârda aceleci ve kısa görüşlü kimseler olduğunu belirtir. Ona göre bu kimseler sanki yeryüzündeki hiçbir gizli kuvvet kalmamış da hepsi keşfedilmiş gibi “cinlerin aslı yoktur” diye inkâr ederler ki bu da ilmi bir davranış değildir. Yine, eğer onlara, yeryüzünde bilmediğimiz gizli kapaklı nice tabiat kuvveti vardır, dersiniz “evet” derler de “cin vardır” dersiniz hemen inkâra kalkışırlar. Elmalılı, filozofların büyüklerinin cinleri inkâr etmeyip onları “ervahı ardıyye” adıyla andıklarını belirtir. Ancak Elmalılı bu tür varlıkların belli sebepler altında insanlarla ilişki sağlayıp sağlayamadıklarını ilmi bir şekilde araştırıp ortaya koymadan hüküm verilemeyeceğini; ancak yine de yapılması gereken şeyin bu yolla yapılan ve yapılacak olan sihirlerin varlığını inkâr değil kabul etmek olduğunu belirtir.¹⁵⁶

Felak suresinin başında sureyle ilgili bilgiler verilirken sihir konusuna değinilmiş, peygambere sihir yapılması meselesiyle ilgili Mu'tezile'nin görüşü ve bazı tartışmalar ele alınmıştır.

O, Razi'nin surenin nüzul sebebiyle ilgili sıraladığı rivayetleri aktardıktan sonra, Hz. Peygambere sihir yapıldığıyla ilgili rivayetlerin hepsinin sağlam olduğunun kabul edilmesi durumunda bile Resulullah'a bir an için bile sihir yapıldığına mutlaka inanmanın vacip olmadığını, zira bu rivayetlerden hiç birinin “Haber-i âhâd” sınırını geçemediklerini ifade etmiştir. Konuyla ilgili Mu'tezile'nin, peygamberin sihirlenmiş olmasının Kuran'a aykırı olduğu ve sihirden etkilenmenin peygamberlik görevine yakışmayacağı görüşünde olduklarını belirtmiştir. O, peygamberin insani yönüyle ilgili herhangi bir arıza ve elemin peygamberlik yönüyle ilgili olan “ismet”e bulaşmış gibi anlaşılmasının doğru olmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber, bu meseleyi Ehl-i Sünnet, Ehl-i Bidat ve itizal meselesi gibi tasvir etmenin de sihri haddinden fazla büyütme olduğunu belirtir ve sihrin zararını inkâr etmenin de onu haddinden fazla büyütmenin de doğru olmadığını ifade eder. Ayrıca, peygambere sihirbaz demenin veya onun peygamberlik yönünden sihirlenmiş olduğunu söylemenin küfür olduğu konusunda da bir şüphenin olmadığını söyler.¹⁵⁷

Bakara suresi 213. ayetin tefsirinde “İnsanlar tek bir ümmet idi.” ifadesiyle ilgili çeşitli görüşler sıralanmış, bunlardan dördüncü görüşün Mu'tezile'den Kadı Abdülcebbar ve ona tabi olanlara ait olduğu belirtilerek bu görüş açıklanmıştır. En sonunda da Elmalılı konuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur.

Kadı Abdülcebbar'a göre peygamberler gönderilmeden önce insanlar, aklın ürünü olan bir şeriata tabi idiler ve bu bakımdan da tek bir ümmettiler. Akıl da Allah'ın varlığını ve sıfatını kabul etme, onun nimetlerine şükretme, aklın kötü gördüğü her türlü davranıştan

¹⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 443- 444.

¹⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IX, s. 6356- 6358.

kaçınma esaslarına dayanmaktadır. Çünkü bunlar aklen kavranabilen davranışlardır. Bu düşünceye göre akıl, peygamberlerden önce ilahi bir elçi olmakta; peygamberlik de akılları, kendi kendine kavrayamayacakları faydalı hususlara ve mükemmelliklere ulaştırmaktadır.

Elmalılı, bu görüşle ilgili ispatlanması mümkün olmayan iki nokta bulunduğunu belirtir. Bunlardan birincisi, aklın hüsün ve kubuha tam hâkim olup olmadığı meselesi ve aklen vacip olan bir şeyin amelen de vaciplik gerektirip gerektirmeyeceği meselesidir. İkincisi, insanların başlangıçta adalet ve zulmün birbirinin rakibi olduğunu kabul edip de bunun üzerine muamele kuracak seviyede aklen hüküm çıkarmaya güç yetirip yetiremeyecekleri ve bu kadar derin bir şuurla hareket edip edemeyecekleri meselesidir. Elmalılı bu iki noktanın bugün bile kesin olmadığını belirterek konuyla ilgili kendisinin tercih ettiği görüşü açıklar. Buna göre o, ilk insanların Allah'ın birliğine dayanan tek bir din üzere bir araya gelmiş bir tek millet oldukları görüşünü tercih ettiğini ifade eder. Elmalılı, ayetin Hz. Âdem'in ilk peygamber olduğunu, yeryüzündeki insanların da bu akılla ilerlediklerini, daha sonra ortaya çıkan çeşitli görüş ayrılıkları sebebiyle “ikinci peygamberlik” olayı olan kitapların indiğini belirtir.¹⁵⁸

Nisa suresi 79. ayetin tefsirinde kulun fiillerinin failinin kim olduğu konusuna değinilmiş, konuyla ilgili Mu'tezile'nin görüşlerine ve bu görüşlerle ilgili Elmalılı'nın açıklamalarına yer verilmiştir.

Elmalılı, insanın başına gelen her iyiliğin -insanın kendi çabası olsa da olmasa da- Allah'ın yaratması ve takdir etmesiyle olduğunu, ancak insanın başına gelen her kötülüğün - yine Allah'ın takdir ve iradesiyle- mutlaka insanın kendi çabasına bağlı olarak gerçekleştiğini belirtir. Ona göre insan kendi istek ve iradesiyle iyilik de kötülük de isteyebilir. Kötülük istendiğinde bu, yine Allah katından gelmektedir ancak sebep ve çıkış yeri kulların nefsi ve onların kazancı sayılır. Sorumluluk da yapan kişiye ait olur. Elmalılı, bu ayetten Mu'tezile'nin istenerek yapılan fiillerde kulun kendi yaptığı fiilin yaratıcısı olduğu anlamını çıkarmaya kalkışmalarının doğru olmadığını belirtir. Çünkü ona göre “Sana gelen her iyilik Allah'tandır” ayeti bu şekilde anlamaya engeldir. Ancak bu ayete ve “her şey Allah'tandır” ayetine bakarak da bir cebir manası çıkarılmamalıdır. Burada ne zorlama ne serbestlik “emrun beyne emrayn”(ikisi arasında bir durum) bir adalet ve sorumluluk anlaşılmalıdır ki burada “iyi ve kötü her şeyin Allah'tan olduğuna iman ettim” iman esasının da bir açıklaması vardır.¹⁵⁹

Teğabün suresi 2. ayetin tefsirinde Allah'ın ve kulun iradesi konusuna değinilmiş ve konuyla ilgili Mu'tezile, Cebriye ve Elmalılı'nın görüşlerine yer verilmiştir. Elmalılı, burada

¹⁵⁸Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 748- 750.

¹⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 1397- 1398.

Cebriye ile birlikte Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşlerini eleştirerek ayetin anlamını yorumlamıştır.

Elmalılı, ayette¹⁶⁰ geçen “kiminiz kâfirdir, kiminiz mümin” ifadesindeki grup ve firkalaşma durumu ile ilgili, kulun bu durumda hiçbir rolünün olmadığı sırf Allah'ın takdiriyle meydana geldiği düşüncesinde olan Cebriye'nin ve Allah'ın yaratması ve takdiri olmadan sadece kulların yaratmasıyla meydana geldiği düşüncesinde olan Mu'tezile'nin düşüncelerinin doğru olmadığını ifade eder. Ancak ona göre bu ayet, bu iki anlama da işaret etmektedir. Elmalılı, bu iki manaya da işaret eden ayetler ve rivayetler aktardıktan sonra bazen insanın elinde olmayan mecburi fiillerinin bulunduğunu ve iradeye bağlı olmayan bu cebri fiillerinden ahirette bir sorumluluğunun bulunmayacağını dile getirmiş ve “Fakat o âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz” (Tekvir 81/29) gibi Allah'ın iradesine vurgu yapan ayetlerin buna işaret ettiğini belirtmiştir. “Doğrusu insanın sa'yinden başkası kendinin değil” (Necm 53/39) gibi insan iradesine vurgu yapan ayetlerin de insana ait olan, insanın çalışması ve gayreti ile alakalı bulunan fiillere işaret ettiğini ifade etmiştir.¹⁶¹

Elmalılı'nın burada, insan iradesine vurgu yapan ayetlerin yanında aynı zamanda Allah iradesine vurgu yapan ayetlerin de bulunduğunu belirterek Mu'tezile'nin insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğuna dair düşüncelerini eleştirdiği görülmektedir.

En'am suresi 158. ayetin tefsirinde ümitsizlik durumunda iman ve imanda kazanılan hayrın geçerli olup olmadığı konusu işlenmiş, Elmalılı'nın ve Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşlerine değinilmiştir. Söz konusu ayet metni şöyledir:

“Onlar ancak şunu gözetiyorlar ki kendilerine Melekler geliversin veya rabbın geliversin veya rabbinin bazı alâmetleri geliversin, rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün, evvelce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış bir nefse o günkü imanı hiç bir fâide vermez, de ki gözetin, çünkü biz şüphesiz gözetiyoruz.” (En'am 6/158)

Elmalılı, cezanın açıkça görüldüğü ümitsizlik (yeis) halinde iman kabul olmayacağını ve hiçbir fayda vermeyeceğini belirtir. İmanlarından fayda sağlayacak olan kimselerin o günden önce iman etmiş ve imanında hayır kazanmış olan, yani kendisinde iman ile salih ameli toplamış bulunanlar olduğunu söyler. Fakat ayette imanında hayır kazanmak ifadesinde önceden olma şartı aranmadığını, dolayısıyla akaid âlimlerinin, “yeis halindeki iman kabul edilmese de yeis halindeki tövbe kabul olur” demelerinin sebebinin bu olduğunu ifade eder. Daha sonra akıllara, madem yeis halinde hayır kazanmak mümkünse, neden iman fayda vermesin ya da madem o gün iman fayda vermiyorsa neden hayır kazanmak mümkün

¹⁶⁰ İlgili ayet; “Odur sizi yaratan, öyle iken içinizden kimi kâfir, kimi mümin, bununla beraber Allah her ne yaparsanız görür.” Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5018.

¹⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5021- 5023.

olsun gibi sorular gelebileceğini belirtir. Ardından Mu'tezile'nin de bu sorulara binaen hem hayır kazanmanın, hem de imanın o günden önce olması gerektiği düşüncesinde olduğunu belirtir. Daha sonra da kendisinin, onlarla aynı fikirde olmadığını dile getirir.¹⁶²

Kasas suresinin 30. ayetinin¹⁶³ tefsirinde Allah'ın Hz. Musa'ya ağaçtan seslenmesi üzerinden Allah'ın kelâm sıfatı konusuna değinilmiştir. Konuyla ilgili Mu'tezile, Ebû Mansur el- Mâtüridî ve Ebû'l Hasan el- Eş'arî'nin görüşleri belirtilmiştir.

Bu çerçevede, Mu'tezile'nin ifadesine göre Hz. Musa seslenmeyi ağaçtan işitmiştir. Ve bu seslenmede konuşan Allah'tır. Yüce Allah bir cisimde olmaktan münezzehe olduğuna göre, demek ki Allah'ın konuşması, ancak bir cisimde söz yaratmak şeklinde gerçekleşmektedir. Elmalılı, daha sonra Ebû Mansur el- Mâtüridî ve Ebû'l Hasan el- Eş'arî'nin görüşlerine geçmiştir¹⁶⁴. Elmalılı'nın burada bu üç görüşten hangisinin doğru olduğu ile ilgili bir yorumda bulunmadığı, sadece görüşleri sıralamakla yetindiği görülmektedir.

Kıyamet suresi 22- 23. Ayetlerin tefsirinde Allah'ın ahirette görülmesi meselesi ele alınmış, konuyla ilgili Mu'tezile'nin görüşünün eleştirildiği görülmüştür. Mu'tezile'nin “ilâ rabbihi nâzire” ifadesindeki bakışı “bekleme” olarak anlamasını eleştiren Elmalılı, amacına ulaşmayan beklemenin ancak hayal kırıklığı ve üzüntü yaratacağını ifade ederek burada sadece bekleme manasının anlaşılmasının doğru olmayacağını belirtir. Ona göre buradan Allah'ın ahirette görüleceği sonucu çıkmaktadır ve Ehl- i Sünnet de bu minvalde görüş belirtmektedir.¹⁶⁵

Lokman suresinin 33. ayetinin tefsirinde Allah'tan başkasının gayb hakkında bilgi sahibi olma imkânı olup olamayacağı konusu ele alınmış, konu hakkında Mu'tezile'nin görüşüne ve Elmalı'nın yorumuna yer verilmiştir.

Elmalılı'nın ifadesine göre, Allah'ın bazı ileri gelen kullarına bazı gayb haberleri bildirmesi mümkündür, çünkü o bilgiler sınırlı parçalardandır. Öyle ki Abdullah b. Ömer'in rivayetinde belirtilen¹⁶⁶ ve yalnızca Allah'ın bilebileceği beş şeyden bazılarını da Allah bazı kullarına bildirebilir. Elmalılı, Mu'tezile'nin bunu inkâr ettiğini belirttikten sonra onların inkârının manasız bir davranış olduğunu ifade eder. Ona göre Allah'a has olan ilim, gayba tam bir şekilde vakıf olan tam ve mükemmel ilimdir. Meleklerin ve bazı ileri gelenlerin bilebileceği ilim ise az çok delili ortaya çıkmış eksik ilimdir. Aynı şekilde bir takım işaretler

¹⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 2105-2107.

¹⁶³ İlgili ayet: “Ona varınca vadinin sağ kıyısından o mübarek bu'ada ağaçtan nidâ olundu, öyle ki: ya Mûsâ, haberin olsun benim ben: Allah rabbül'alemin” (Kasas 28/30)

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, s. 3729-3731.

¹⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5483.

¹⁶⁶ Tefsirde bahsi geçen hadis metni: “Gaybın anahtarı beştir, onları ancak Allah bilir.” Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 3852.

yardımla yağmuru, anne karnındaki ceninin kız ya da erkek olduğunu tahmin etmek de bu duruma ters değildir. Çünkü bunlar ilim değil zandır. İlim ise şüphesizdir.¹⁶⁷

Elmalılı, Haşr suresi 24. ayetin tefsirinde, “En güzel isimler (Esmâ-i Hüsnâ) onundur.” ifadesindeki “Esmâ-i Hüsnâ” ibaresi çerçevesinde Allah’ın isimleri ve sıfatları konusunu ele almış, devamında “Allah’ın şerrin yaratıcısı” olması konusuylla ilgili Mu’tezile’nin, görüşünü eleştirerek açıklamalarda bulunmuştur.

O, sıfatların; zâtiyye, fiiliye ve maneviye olmak üzere üç kısma ayrıldığını, zâtiyyenin Allah’ın zâtından ayrılmayan sıfatlar olup selbiyye ve subûtiyye olmak üzere ikiye ayrıldığını belirterek bunları açıklar. Fiili sıfatların, Allah’ın tekvin sıfatının görüntüsü olduğunu ve bu sıfatları ele alırken karşılıklı olarak ve Allah’ın zikrettiği şekilde ele almak gerektiğini belirtir. Buna göre örneğin; “dâr” ismini tek başına değil, “nâfi” ismiyle beraber anmak gerekir. Allah’ın her şeyin yaratıcısı olduğu muhakkaktır. Ancak sadece “Allah, domuz ve maymunun yaratıcısıdır.” demek uygun değildir ve edebe aykırıdır. Elmalılı, işte bu sebepten, Mu’tezile mensuplarının “Allah şerrin yaratıcısı değildir” diyecek kadar ileri gittiklerini ifade eder ve bunun doğru olmadığını belirtir. Fakat ona göre yine de yalnız “Allah şerrin yaratıcısıdır” denmemeli, zıddıyla beraber “Allah hayrın ve şerrin yaratıcısıdır” denmelidir.¹⁶⁸

Nuh suresi 4. ayetinin tefsirinde ecel konusuna değinilmiş, konuyla ilgili Mu’tezile’nin görüşüne yer vererek bu görüş eleştirilmiştir.

Elmalılı, bazı tefsircilerin bu ayetten ¹⁶⁹ iki ecel manası anlaşılacağı kanaatine vardıklarını belirtmiş ve konuyla ilgili Zemahşeri ve Razi’nin tefsirinden alıntılar yapmıştır. Daha sonra meselenin iki safhası olduğunu belirterek birincisinde mümkün ecellerin bulunduğunu, ikincisinde de bu mümkünlerden birinin gerçekleştiğini ve kimsenin iki ecelinin bulunmadığını belirtmiştir. Ve İbni Atiyye’den alıntı yaparak Mu’tezile’nin bu ayetten yola çıkarak insanın iki eceli bulunduğu görüşünü savunduğunu belirtmiştir. Mu’tezile’nin bu düşüncesine göre eğer yerine getirilmiş bir tane ecel olsaydı; süresi dolunca ertelenmesi, süresi dolmayınca da çabuklaştırılması sahih olmayacaktır. Elmalılı, yine İbni Atiyye’den alıntıyla onların böyle düşündüklerini ancak bu ayette konuyla ilgili onların tutunacakları bir delil olmadığını belirtmiştir. Buna göre ayette Hz. Nuh, onların ecellerinin ertelenecek mi yoksa öne mi alınacak olduğunu belirtmemiş, sadece ezelde onların ya iman edip ecellerinin erteleneceğine ya da inkâr edip ecellerini çabuklaştıracaklarına dair önceden

¹⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. VI, s. 3853- 3854.

¹⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c.VII, s. 4878.

¹⁶⁹ İlgili ayet: “Günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir süreye kadar ertelesin. Kuşkusuz Allahın takdir ettiği süre gelince ertelenmez. Eğer bilseydiniz...” (Nuh 71/4)

hüküm vermiştir. Sonunda da “Kuşkusuz Allah’ın eceli gelince, ertelenmez” ifadesiyle noktayı koymuştur.¹⁷⁰

Tekvir suresi 28. ve 29. ayetlerin¹⁷¹ tefsirinde Allah’ın iradesi ve insanın bunun karşısındaki konumu ele alınmış, konuyla ilgili Mu’tezile’nin görüşü ve ayete yüklediği anlam Elmalılı tarafından eleştirilmiştir.

Elmalılı’ya göre, Mu’tezile’nin konuyla ilgili tutunduğu mana, ayette geçen “mâ” nin asıl olarak şimdiki zamanı olumsuzlaması şeklinde kullanımıyla ortaya çıkar. Bu çerçevede mana, “siz doğru yolda gitmeyi dilemiyorsunuz, ancak ileride Allah’ın sizin doğru yolda gitmenizi dileyip bu konuda sizi dilemeye zorlaması durumu hariç” olmaktadır. Elmalılı, ayetin bu şekilde anlaşılması durumunda hitabın sadece doğru yolda gitmek istemeyenlere yapılmış olacağını ve Allah’ın dilemesine de mecbur bırakıcı bir dileme manası verilmiş olacağını belirtmiştir. Yine, insanı dilemesinde tamamen özgür bırakan ve insanın kendi fiillerinin yaratıcısı sayan Mu’tezile’nin bu manaya sarıldığını, ancak burada doğru yolda gitmek isteyenlere bir öğüt bulunmadığını, sadece doğru yolda gitmek istemeyenlere bir korkutma olduğunu, bunun da “sizden doğru yolda gitmek isteyenler için” ayetinin akışına uygun düşmediğini ifade eder.¹⁷²

2.2.3. Mürcie

Siyasi ve itikadi bir fırkanın adı olarak Mürcie; başta Hz. Osman ve Hz. Ali olmak üzere bütün büyük günah işleyenlerin durumunu Allah’a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda fikir beyan etmeyen kimseleri ifade etmek için kullanılan ortak bir isimdir.¹⁷³

Mürcie’nin ortaya çıkmasına etki eden sebeplerin başında, Haricilerin tavırları, Emevi ve Haşimilerin birbirleriyle olan çekişmeleri, Emevilerin uyguladıkları siyaset, kentleşmenin beraberinde getirdiği birtakım siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunlar yer almaktadır. Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra gelişen olaylar, Cemel ve Sıffin vakaları, Emevilerin muhaliflerine karşı acımasız tavırları ve mevaliyi küçük gören davranışları, Haricilerin kendi dışındaki Müslümanları tekfir eden davranışları karşısında Müslümanların eşitliğini savunan, ılımlı, uzlaşmacı bir zihniyet doğması kaçınılmaz hale gelmiştir. Arap olmayan Müslümanların temsil ettiği bu zihniyetin adı da Mürcie olmuştur.

¹⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. VIII, s. 5371- 5372.

¹⁷¹ İlgili ayetler: “O hâlis bir zikirdir âlemin için.” (Tekvir 81/27), “İçinizden müstekîm olmak dileyenler için.” (Tekvir 81/28), “Fakat o âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz.” (Tekvir 81/29)

¹⁷² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. VIII, s. 5626- 5627.

¹⁷³ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2002), s. 168, 172.

Hiz. Osman d6neminden itibaren, ortaya çıkan i çatışmalardan uzak duran, Cemel, ve Sıffin vakalarında ümmetin birliğinin bozulmaması adına herhangi bir tarafın yanında yer almayan üçüncü bir grup bulunuyordu. B6yle bir duruşun ilk defa Hiz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Medine'ye d6nen ve şüpheciler olarak anılan (şkkk) gaziler tarafından ortaya konduğu g6rlr. Bunlar başlangıçta Hiz. Ali'ye biat etmekten kaçınan, ancak daha sonra ona biat edip ehl-i kibleye kılıç çekmeyi reddeden kimselerdir. Bu kimselerin kanaatine g6re ayrılığa düşen grupların hepsi kendisine güvenilen ve doğruluğu kabul edilen kimselerdir. Bu kimselere karşı nefret duymak ve onlara lanet etmek mümkün değildir. Yapılması gereken en doğru şey onların durumlarını Allah'a bırakmaktır.

Mürcie teşekkülünden itibaren toplumun hemen her kesiminden büyük destek g6rmş, Emeviler d6neminde yayılmaya başlamış ve birçok âlimin mezhebi haline gelmiştir. 6zellikle Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye' nin (6. 100) "Kitabu'l İrca" adlı eserini Basra, Mekke Kfe gibi büyük şehirlere g6ndermesi mezhebin fikirlerinin yayılmasında etkili olmuştur. Bu fikirler Emevi-Haşimi çekişmelerinden bunalan Arap asıllı Müslümanlar ve mevali arasında büyük ilgi g6rmştir. Emevi iktidarı da y6netime karşı bir tehdit oluşturmayan Mürcie mensuplarının faaliyetlerine engel olmamış ve onları çeşitli g6revlere getirmekte bir sakınca g6rmemiştir.¹⁷⁴

Mürcie'nin itikadi g6rşlerinden bir kısmını şu şekilde sıralamak mümkündür: iman dil ile ikrardır. Onlara g6re inanılması gereken hususları dil ile ikrar etmek yeterlidir.¹⁷⁵ Ehl-i kibleden biri büyük bir günah işlerse o kişi imanlı olmaları dolayısıyla mümindir. Ancak büyük günah işlemeleri sebebiyle fasıktırlar. Onların durumu Ahirette Allah'a kalmıştır, o isterse affeder, isterse cezalandırır. Mürcie Fıskı imanın zıddı olarak kabul etmediği için ve ameli de imana dâhil etmediği için büyük günah işleyen kişiyi kmil bir mümin saymaktadır. Mürcie mensupları amellerin imandan bir parça olmadığı konusunda hemfikirdirler. Onlara g6re amellere inanmak ayrı şey, onlara inandığı ve farz olduğunu bildiği halde yerine getirmemek ayrı şeydir. Farz olduğuna inanmayanın kâfir olduğunu, inandığı halde yerine getirmeyenin ise gnahkr mümin olduğunu dşnrlar. Amelleri imana dâhil etmemelerinin bir sonucu olarak imanda artma veya eksilmeyi de kabul etmezler.¹⁷⁶

Elmalılı'nın, Hak Dini Kur'an Dili adlı eserine bakıldığında Maide, Tevbe ve Asr surelerinin tefsirinde Mürcie'den bahsettiği g6rlmektedir.

¹⁷⁴ S6nmez Kutlu, "Mürcie", *TDV İşlm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, s. 41-42.

¹⁷⁵ Temel Yeşilyurt, "İmanın Mahiyeti", *Kelam El Kitabı*, ed. şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 300.

¹⁷⁶ S6nmez Kutlu, "Mürcie", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve S6nmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 104-108.

Tevbe suresi 106. ayetin tefsirinde savaşa katılmayanların affıyla ilgili ayette geçen “mürceve” kelimesini açıklanırken Mürce’ye değinilmiştir. Buna göre, savaşa katılmayanların affı Allah’ın emrinden dolayı irca olunmuştur. “irca” da ertelemek demektir. Elmalılı’nın ifadesine göre tövbelerinin kabulüne kesin gözüyle bakılmayanlara Mürce denmesinin sebebi de budur.¹⁷⁷

Yine, Maide suresinin 17. ayetinin tefsirinde Protestanlık konusunu ele alırken Protestanların Mürce olduğu dile getirir. Ve devamında onların kurtuluş için inanmayı yeterli gördüklerini ve amele de pek önem vermediklerini ifade eder.¹⁷⁸ Elmalılı’nın, burada mutlak kurtuluş açısından Potestanlarla Mürce arasında bir benzerlik kurduğu görülmüştür.

Asr suresinin 3. ayetinin tefsirinde ise iman- amel meselesine yer verilmiş, Mürce’nin konuyla ilgili görüşleri ele alınarak eleştirilmiş ve konu hakkındaki doğru görüşün Ehl-i Sünnet’e ait olduğu belirtilmiştir.

Buna göre, söz konusu ayette¹⁷⁹ iman etmeyle birlikte salih amel işlemek de ziyana uğramanın dışında sayılmaktadır. O halde bu ayet, iman ettiği halde salih amel işlemeyip hakkı ve sabrı tavsiye etmeyenleri de ziyana uğrayanlara dâhil etmektedir. Elmalılı bu durumun, iman olduktan sonra amelsizlik imanı ziyan etmez diyen Mürce mezhebi mensuplarının görüşlerinin yanlışlığı demek olduğunu belirtir. Daha sonra konu hakkındaki doğru görüşün sünnet ehlinin görüşü olduğunu ifade eder.¹⁸⁰

2.2.4. Şia

Şia, özellikle Hz. Ali’ye taraftar olup, onun imamet ve hilafetinin nas ve vasiyetle sabit olduğunu kabul eden kimseleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kimselerin inancına göre imamet, Ali evlatlarından başkasına intikal edemediği gibi yine imametın ümmetin iradesine bırakılması (seçimle iş başına gelme vb gibi) gibi bir durum da söz konusu olamaz.¹⁸¹

Şia’nın teşekkül süreciyle ilgili genel kabule göre, Hz Peygamberin vefatından sonra yönetimi kimin üstleneceğiyle ilgili bir görüş ayrılığı yaşanmış, Hâşimiler ve diğer Ali taraftarları bunu bir miras gibi kabul ederek yönetimin kendi hakları olduğunu savunmuşlardır. Vefatın ardından ensar ve muhacir “sakifetü beni saide”de bunu tartışırken Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer’in oraya ulaşmasıyla toplantıdan Hz. Ebu Bekir’in halife

¹⁷⁷ Muhammet Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul 1982, c. IV, s.2615.

¹⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. III, s. 1620.

¹⁷⁹ İlgili ayetler: “insan mutlak bir hüsranda” (Asr 103/2), “Ancak o kimseler başka ki iman edip salih ameller işlediler ve hep hakka vasiyetleştirdiler ve sabra vasiyetleştirdiler.” (Asr 103/3).

¹⁸⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. IX, s. 6083.

¹⁸¹ Muhammed eş- Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 135.

seçilmesi kararı çıkmıştır. O sırada cenaze işleriyle uğraşan Hz. Ali ve yakınları daha sonra bunu öğrendiklerinde bu karardan hoşnut kalmamışlardır. Hatta Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir'e biatı bir süre geciktirmiştir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in halifelik dönemlerinde devlet görevlendirmelerinde liyakate önem verilmesi, fetihlerle meşgul olunması ve toplum yapısında gevşekliğe izin verilmemesi gibi nedenlerle başka bir idarecinin gelmesi özlemi ortaya çıkmamışsa da Hz. Osman döneminde bu ortamın sağlanamaması nedeniyle bir takım huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Devamında gelişen olaylar neticesinde de Hz. Osman şehit edilmiştir. Yerine Hz. Ali hilafete getirilse de sular bir türlü durulmamış, onun hilafeti sırasında cemel ve sıffin olayları yaşanmış, haricilerle mücadele edilmiş, sonunda da Hz Ali bir harici tarafından şehit edilmiştir. Yerine oğlu Hz. Hasan, Küfe'de halife olarak seçildiyse de o, 6 ay sonra Muaviye ile bir anlaşma yaparak hilafetten çekilmiştir. Muaviye'nin vefatından sonra oğlu Yezid'in halife olmasının ardından Kufe'deki Ali taraftarları Hz. Hüseyin'e yazdıkları mektupla halife olması için ona destek vereceklerini vaad etmesiyle Hz. Hüseyin küfeye doğru yola çıkmış, ancak kerbelâ denilen mevkide Emevi güçleri tarafından şehit edilmiştir. Bu olay Şia'nın teşekkül sürecine girmesinde en önemli etken olmuştur. Bu olayın ardından hızla yayılan Emevi düşmanlığı ve Hz. Ali ve ailesine duyulan siyasi taraftarlık zamanla bir sistem haline gelmiştir.¹⁸²

Şiilik, hicri ikinci asırdan itibaren farklılaşarak, değişerek, dönüşerek birçok fırkaya ayrılarak günümüze kadar gelmiştir. Onu diğer fırkalardan ayıran en önemli özelliği vahiy algısı ve imamet anlayışıdır. Zeydiyye'nin dışında bütün Şii fırkalarda bu iki özellik var ve etkindir. Bu anlayışa göre ilk başta Hz. Peygamberin Hz. Ali'ye özel olarak verdiği “gizli ilim” tartışması daha sonra imamların istedikleri zaman Allah'tan bilgi alabildiklerine dair bir inanca dönüşmüştür. Onlar masum oldukları için onların sözü de peygamber sözü gibi, yani Allah kelamı gibidir. Ayrıca Hz. Ali, Hz. Peygamberden sonra birinci imam olduğu için, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman, onun hilafetini gasbetmiş olmaktadır.¹⁸³

Hz. Hüseyin'in vefatından sonra Ehli Beyt adına Emevilere karşı ayaklanan ilk şahıs, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali b. El- Hüseyin'dir (ö. 122). Onun isyanı başarısız olmuşsa da fikirlerini ondan sonra devam ettiren oğlu ile birlikte Zeydiyye ortaya çıkmıştır.

Zeydilik, Şii mezhepler arasında en mutedili ve Ehl-i Sünnet'e en yakını olarak bilinir. Öyle ki bazı ilk devir müellifleri Zeydiyye'yi ilk üç halifeyi kabul ettikleri için Şia dışında saymışlardır. Zeydiyye'nin itikadi görüşleri Mu'tezile'nin görüşleriyle aynı doğrultudadır. Zeydiyye'nin özellikle İmamiyye Şiası'ndan ayrılmasına sebep olan görüşleri imamet ve

¹⁸² Mustafa Öz, “Şia”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIX, s. 111-112.

¹⁸³ Hasan Onat, “Şiiliğin Doğuşu, İlk Şii Fikirler ve İlk Şii Hareketler”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 153-154.

büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki düşünceleridir. Zeydiyye'ye göre Hz. Peygamber kendisinden sonra isim ve şahsiyet belirtmek suretiyle bir imam vasiyet etmemiştir. Hz. Fatıma ile Hz. Ali soyundan biri imam olmaya daha layık olsa da imamet belli bir soyla sınırlandırılmamalıdır. İmam ancak vasıfları ile tanınabilir. Ayrıca imamların gûnahtan korunmak anlamında bir ismet sıfatına sahip olmaları durumu da söz konusu değildir. Cemel ve sıffin olaylarında da iki taraftan biri kesinlikle haksız olsa da hangi tarafın haklı hangisinin haksız olduğu bilinmemektedir. Büyük günah konusunda ise işleyen kişinin tövbe etmedikçe temelli cehennemde kalacağı görüşündedirler.

Zeydiyye'nin ortaya çıkışından sonra bugünkü İmamiyye fırkası tarafından altıncı imam olarak kabul edilen Cafer es-Sadık'ın (ö. 148) vefatıyla Ehli Beyt destekçileri arasında bir ihtilaf meydana gelmiş ve onların bir kısmı Cafer es-Sadık'ın büyük oğlu İsmail'i (ö. 138) imam olarak tanımışlar ve oradan ayrılarak İsmailiyye'yi vücuda getirmişlerdir. Bunlar, yedi imam kabul ettiklerinden “seb'iyye”, Kuran'ın esas anlamının bâtında gizli olduğunu iddia ettikleri için de bâtiniyye olarak isimlendirilmişlerdir. Eski Yunan Felsefesi ve eski Orta Doğu dinlerinden alınan birtakım fikirlerle bir inanç oluşturmuşlar ve kendilerine mahsus te'viller yaparak bâtinî anlayışın bir temsilcisi olmuşlardır. İlerleyen zamanlarda da Nizârî ve Musta'li olmak üzere iki kola ayrılmışlardır.¹⁸⁴

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve onun Hz. Fatıma'dan olan neslinden devam eden on bir kişiyi imam olarak kabul eden ve bu imamlara inanmayı dini esas olarak kabul eden Şii fırkanın ismi ise İsnâaşeriyye'dir. Ayrıca bu fırkaya mensup kişilere, imameti inanç konusu haline getirdikleri için İmamiyye; Hz Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'ye biat ettikten sonra onu düşmanları karşısında yalnız bıraktıkları için Râfıza da denilmektedir. Bu fırkanın temel inanç esasları ise tevhid, adalet, nübüvvet, imâmet, meâd olarak¹⁸⁵ ifade edilmektedir.¹⁸⁶

Hak Dini Kur'an Dili'nde Şia'nın bazı görüşleri Ahzab, Maide ve Nisa surelerinin tefsirinde ele alınmıştır. Ahzab suresi 33-34. ayetlerinin tefsirinde Şia'nın ehli beyt tasavvuruna değinilmiş ve Elmalılı'nın konuyla ilgili açıklamalarına yer verilmiştir.

Elmalılı burada öncelikle “ehli beyt” ten kavram olarak ne anlaşılması gerektiğini belirttikten sonra bu kavramın kapsamıyla ilgili açıklamalarda bulunur. Buna göre, “ehli beyt” kavramı peygamberin aile fertlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kavramın kapsamının içine ise, peygamberin hanımları, çocukları, peygamberin evinde yetiştigi için ve

¹⁸⁴ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 294-309.

¹⁸⁵ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 363.

¹⁸⁶ İlyas Çelebi, “İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 50-51.

onun kızı ile evli olduğu için Hz. Ali, Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın çocukları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin girmektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin diğer kızları ve onların çocukları da ehli beyt'in kapsamı içerisinde.

Daha sonra Elmalılı, Şia'nın ehli beytin kapsamıyla ilgili açıklamalarına yer verir. Buna göre Şia, peygamberin tertemiz hanımlarını dahi hesaba katmayarak ehli beytin Hz. Peygamberin kendisiyle Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin'den ibaret olduğu konusunda ısrar etmişlerdir. Ve bu sebeplerle de İslam tarihinde büyük gürültüler çıkarmışlardır. Hatta “Selman bizden ve ehli beyttendir.” hadisiyle özel mensubiyetten Hz. Selman'ı bile ehli beytten saymışlar ancak peygamberle birlikte geceleyip yatan temiz hanımlarını ehli beytin içine almamışlardır. Elmalılı Şia'nın bu tavrının garip bir taassup ve tuhaf bir durum olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷

Elmalılı, Maide suresi 69. ayetin tefsirinde Sâbilik ile ilgili bilgi verirken İsmaililik'e de değinir. O, Sâbiîler'in¹⁸⁸ inançlarını gizlemede çok yetenekli olduklarını ve çocuklarını akılları ermeye başlamasından itibaren dinlerini gizlemeleri hususunda birçok hile ve iş yaptıklarını ifade eder. İsmailiyye'nin de mezhep gizlemeyi bu topluluktan öğrendiğini ve davetlerinin sonunun da bu dine dayandığını belirtir. Ve hepsinin aslının “Yedi yıldız” ı ilahlar kabul edip tapmak ve onların isimlerine göre putlar edinmek olduğunu belirtir.¹⁸⁹

Nisa suresi 3. ayetin tefsirinde ise birden fazla kadınla evlenme konusu işlenirken bir kişinin hoşuna giden kadınlardan istediği kadarı ile evlenebileceği görüşünde olan Rafizî Şiileri ile ilgili onların kendi nefis ve arzuları uyan kimseler olduğunu dile getirmiştir.¹⁹⁰

2.2.5. Haricilik

“Harici” ismi Hariciler tarafından kâfirlerin arasından çıkarak “Allah'a ve peygamberine hicret edenler” anlamında kullanılırken, toplumun diğer kesimi tarafından ise “Ali'nin ordusundan ayrılan”, “Ali'ye karşı çıkan” anlamında kullanılmaktadır. Onlar için, Sıffin savaşından sonra Harura denilen yerde toplandıkları için “Haruriyye”; “Allah'tan başka hüküm verecek yoktur.” sloganını çok sık kullandıkları için “Muhakkime”; “Kendilerini Allah'a satan” anlamında “Şurat” gibi isimler de kullanılmaktadır. Muhalifleri tarafından

¹⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 3892.

¹⁸⁸ Sâbilik, ışık- karanlık düalizmine dayalı bir inanç sistemleri bulunan bir topluluğun bağlı olduğu din olarak belirtilmektedir. Milattan önce son iki yüzyıl içinde Filistin- Ürdün çevresinde mevcut olan heterodoks Yahudi akımlarının arasında ortaya çıktığı ifade edilen Sâbilîğin kapalı bir topluluk olduğu belirtilmiştir. Şinasi Gündüz, “Sâbilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXV, s. 341-343.

¹⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 1767- 1768.

¹⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 1291.

“yaydan çıkan ok gibi İslam dininden uzaklaştıklarını” ima eden “Marika” ismi de kullanılmıştır.¹⁹¹

Haricilerin doğuşu hemen hemen tüm tarihçiler tarafından Sıffin savaşında yaşanan tahkim olayına bağlanmıştır. Buna göre Hz. Ali, hakem tayini olayını kabul etmiş, bunun üzerine ondan ayrılanlar kendilerine bir fırka oluşturmuşlardır. Hariciler de bu şekilde ortaya çıkmışlardır. Fığlalı, Hariciliğin tahkim olayıyla birden bire varlık kazanmış bir fırka olmadığını ifade ederek onların menşeinin Hz. Osman’ın şehit edilmesinden önceki zamanlara kadar götürülmesinin isabetli olduğunu belirtir. Hz. Osman’ın halife oluşundan itibaren takip ettiği yönetim tarzı, kendi yakınlarına karşı tavırları vs. gibi sebepler halk arasında huzursuzluklara neden olmaktaydı. Halifeye karşı çıkanlar da valilerin idaresinden ve Emevilerin taşkınlıkları ve taassupları dolayısıyla halkın üzerinde tahakküm kurmaya çalışmalarından şikâyetçiydiler. Fığlalı, Hz. Osman’a karşı girişilen hareketlerde sadece bu hususların rol oynamadığını, aslında o dönemle ilgili şikâyetlerin altında yatan asıl sebebin toplumsal, ekonomik ve siyasi yapıda meydana gelen ciddi değişimlere uyum sağlama noktasında güçlük çeken bedevi zihniyet olduğunu belirtir. Bedevilerin bu uyumsuzluğunun yönetime karşı bir güvensizlik ve hayal kırıklığını da beraberinde getirdiğini, çöl yaşamından devlet idaresi altında bir yaşama geçişin getirdiği sıkıntıların onlar için hissi gerginlik oluşturduğunu ve bu gerginliklerin de sonunda patlama noktasına ulaştığını ifade eder.

Sıffin savaşında Hz. Ali, Muaviye’nin ordusunu yenmek üzereyken, Amr b. As, Muaviye’ye yardım ederek çarpışmayı durduracak çözüm için Allah’ın kitabının hakemliğine başvurulması önerisini sundu. Muaviye’nin ordusu, Amr’ın önerisiyle Şam mushafını beş mızrağın ucuna bağlayarak Hz. Ali’nin ordusundaki Iraklıları Ku’an’nın hakemliğine davet etti. Beklenen tesir Hz. Ali’nin ordusunda görüldü ve ordudakiler Hz. Ali’yi savaşı durdurması konusunda zorladılar. Hz. Ali’nin karşı çıkmasına rağmen tahkime gidildi. Bu süreçte Hz. Ali’nin hakemi Ebu Musa el- Eş’ari olurken, Muaviye’nin hakemi de Amr b. El-As oldu. Hakemlerin anlaşmayı imzalamasıyla askerlerin birçoğu “hüküm ancak Allah’a aittir” sloganıyla anlaşmaya karşı çıkarak tahkimi kabul ettikleri için pişmanlıklarını dile getirdiler. Bunun üzerine anlaşmayı bozması ve tövbe ederek tahkimi reddetmesi için Hz. Ali’yi ikna etmeye çalıştılsa da başarılı olamadılar. Bunun üzerine onu terk edip Harûrâ’ya çekildiler. Böylece ilk harici zümreyi oluşturmuş oldular.¹⁹²

Daha sonraki süreçte Hariciler çeşitli kollara ayrılmışlardır. Bu fırkaların görüş birliği ettikleri bir takım düşünceleri bulunmaktadır. Bunlardan biri, onların Hz. Osman ve Hz.

¹⁹¹ Hasan Onat, “Haricilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 64.

¹⁹² Ethem R. Fığlalı, “Hariciler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVI, s. 169- 170.

Ali'den teberri edip uzaklaşmaları ve bunu bütün ibadet ve iyi davranışlardan daha üstün kabul etmeleridir. Onlara göre ancak bu şekilde nikâhlanma geçerli olacaktır. İkincisi, devlet başkanının sünnete aykırı bir davranışı tespit edildiğinde ona karşı ayaklanmanın halkın en doğal hakkı olduğu düşüncesidir.¹⁹³ Bir diğer düşünceleri de büyük günah işleyen kişinin İslam topluluğundan çıkarılmasıdır. Çünkü "Hüküm ancak Allah'a aittir" (lâ hükme illâ lillâh) hükmünce bu kişi Allah'ın yasak ettiği bir şeyi kendisine yasaklamamıştır. Bu yüzdendir ki bu kişiyle savaşmak, bu düşünceye sahip olanların üzerine düşen bir görevdir.¹⁹⁴

Hak Dini Kur'an Dili tefsirine bakıldığında Elmalılı'nın Bakara, Tevbe ve Müminin surelerinin tefsirinde bu fırkadan bahsettiği görülür. Örneğin, Tevbe suresi 58. ayetin tefsirinde Haricileri ayrılıkçı bir grup olarak tanımlar. Elmalılı, bu ayetle ilgili¹⁹⁵ öncelikle Huneyn ganimetlerinin paylaşılması rivayetini aktarır. Rivayete göre peygamber, İslama yeni girmiş olan Mekke halkını İslama ısındırmak amacıyla ganimetten fazla fazla vermiştir. Bunun üzerine Hurkus b. Züheyri Temimi isimli şahıs peygambere itiraz ederek adaletli davranmasını istemiştir. Hz. Peygamber de bunun üzerine "ben de adalet yapmazsam kim adalet yapar" karşılığını vermiştir. Elmalılı daha sonra bu şahsın, ayrılıkçı olarak nitelediği Haricilerin reisi olduğunu dile getirmiştir.¹⁹⁶

Yine Elmalılı, Müminun suresinin 34. ayetinin tefsirinde Haricilik kavramını anarşistlik kavramıyla aynı kapsam içinde kullanmıştır. Elmalılı, ayette geçen ve kâfirlere nispet edilen, "Gerçekten, tıpkı kendiniz gibi bir beşere itaat ederseniz herhalde ziyan edersiniz" ifadelerinin insanın insana itaatini kayıtsız şartsız inkâr eden bir söz olduğunu dolayısıyla bu ifadelerin bir Haricilik ve anarşistlik davası olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bir başkanın başkanlığı altında toplanmayan bir insan topluluğunun da bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁷

Elmalılı, Bakara suresinin 27. ayetinin tefsirinde ise fasıkın durumunu ele almış, konu hakkında Haricilerin düşüncelerine yer vermiştir. O, Öncelikle fıskın sözlük ve terim anlamlarını açıklamış daha sonra bu kavramın, birincisi, günahı çirkin addetmekle birlikte ara sıra günah işlemek; ikincisi, günahı üzerine düşerek devamlı yapmak; üçüncüsü, çirkinliğini inkâr ederek yapmak üzere üç derecesi bulunduğunu belirtmiştir. Diğer mezhep

¹⁹³ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* s. 110.

¹⁹⁴ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem R. Fırlı, Sarkaç Yayınları, Ankara, s. 19.

¹⁹⁵ İlgili ayet: "İçlerinde topladığım vergiler hakkında sana dil uzatanlar da var. Eğer o vergilerden kendilerine verilmişse hoşnut olurlar, verilmemişse hemen kızarlar." (Tevbe 9/58)

¹⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 365-366.

¹⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, s. 3453.

mensuplarının görüşlerini sıraladıktan sonra da haricilerin bu üç derecenin üçünü de küfür olarak nitelediklerini belirtmiştir.¹⁹⁸

Bakara suresi 3. ayetin tefsirinde ise Haricilerin imanın mahiyeti hakkındaki görüşlerine yer vererek onların bu konuda Mu'tezile ile ortak hareket ettiklerini ifade etmiştir. Buna göre Hariciler, imanın; kalbin, dilin ve de uzuvların fiili olduğu görüşündedir. Onlara göre, bunların üçü birden iman esasıdır. Bunlardan biri bile eksik olan kimseye mümin denilemez. Mu'tezile'nin görüşü de bu minval üzeredir. Bu esaslardan biri eksik olan kişi, Hariciler'e göre kâfir kabul edilmektedir.¹⁹⁹

2.2.6. Vehhâbilik

“Vehhâbi” ismi, kurucusu Muhammed b. Abdilvehhab (1115- 1206)'a nispetle muhalifleri tarafından verilmiştir. Ancak Vahhâbiler, kendilerini “Muvahhidûn” olarak isimlendirirler ve yine kendilerini itikatta selefi, amelde Hanbelî olarak tanımlarlar.

Mezhebin kurucusu, Muhammed b. Abdilvehhab, tahsil hayatını devam ettirdiği Mekke ve Medine'de İbn Teymiyye'nin (ö. 728) fikirlerini öğrenmiş, daha sonra Basra'ya giderek orada tevhid çalışmalarında bulunmuş ve dinin doğrudan Kur'an ve Sünnet'ten öğrenilmesi gerektiğini savunmuştur. Daha sonra Hureymila ve Uyeyne'de yaptığı bir takım faaliyetler ve fikirlerini halka zorla kabul etmeye mecbur etmesi gibi nedenlerle halk korku ve endişeye kapılmış ve Uyeyne emîrinden bu duruma müdahale etmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Muhammed b. Abdilvehhab (ö. 1179), Der'iyye'ye gelir ve orada Emir Muhammed b. Suud ile anlaşır ve böylece Vehhabi devletinin temelleri miladi 1744'te atılmış olur. Bu birleşme ile İbn Abdilvehhab, fikirlerini savunmak ve yaymak için maddi güç ve destek; İbn Suud da bu fikirlerin doğuracağı imkânla hâkimiyet bölgesini artırmak ve Arap Yarımadası'na sahip olmak için iyi bir fırsat elde etmiş olur. Onların, Osmanlı hükümet merkezinden uzakta olmaları ve Osmanlı'nın Rus ve İranlılarla savaşı, süratle toprak kazanmalarına zemin hazırlamıştır.

Daha sonra çeşitli savaşlarla birinci ve ikinci Vehhabi devleti son bulmuş, en sonunda Suûd hanedanından Abdülaziz b. Suud, 1901'de Vehhâbi devletini tekrar ihya etmiştir. 1932 yılında ünvanını “Arap Sûdiyye Krallığı” şeklinde değiştirdiği krallığın hâkimiyetini halen İbn Suud'un oğulları ve halefleri devam ettirmektedir.²⁰⁰

Muhammed b. Abdülvehhab, ülkesinde ve gittiği diğer yerlerdeki kendi anlayışına göre bozuk gördüğü dini anlayış ve uygulamaları, idari haksızlıkları, hukuki yanlışlıkları,

¹⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 282-283.

¹⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 181.

²⁰⁰ Fırlı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 206- 211.

ibadet konusunda görülen gevşeklik ve cehaleti, temeli tevhid inancına bağlı bir ıslah fikriyle ortadan kaldırmayı amaçlayarak bu fikrin gereklerini uygulamaya başlamıştır. Ona göre tevhid inancının eksiksiz bir şekilde uygulanabilmesi için gerekli olan unsurlar vardır. Birincisi; “tevhid-i rubûbiyyet”. Tevhidin bu unsuru âlemin yaratılışının ve idare edilmesinin sadece Allah’a ait olduğunu ifade eder. İkincisi; “tevhid-i ulûhiyyet”. Kendisine ibadet ve dua edilecek, kendisinden korkulacak ve merhamet ümit edilecek yegâne merciin Allah olduğunu belirten unsurdur. Üçüncüsü ise “tevhîd-i esmâ ve sıfat”tır.²⁰¹

Tevhid-i ulûhiyyet üzerinde ağırlıklı olarak duran İbn Aldülvehhab, bununla ilgili olarak şefaatin yalnızca Allah’ın izniyle âhirette gerçekleşeceğini, Hz. Peygamber dâhil hiç kimsenin doğrudan şefaate yetkisine sahip olmadığını söylemiştir. Ona göre dünyadayken Rasulullah’tan, sahabenin ruhlarından veya velilerden şefaate beklemek şirk götüren bir davranıştır. Yine, duanın kabulü için birtakım kimseleri aracı kılmak da Müşriklerin putları aracı kılmasına benzediği için şirk götüren bir davranıştır. Bu sebeple türbe ve mezar ziyaretinde yapılan dua ve niyazlar, ölmüş bir kişiyi şefaateçi veya aracı kılma ihtimali bulunduğu için, kabir başında namaz kılmak ve dua etmek de şirk kapsamındadır.

Daha sonra gelen Vehhabi âlimleri de tarikat geleneği içinde yer alan rabîta, istimdad gibi bazı davranışları uluhiyyet tevhidine zarar verdiği için eleştirmiştir. Bir mürşide bağlanarak dini hayatı yaşamamanın insanı şirk götürebileceğini düşünen Vehhabiler için tasavvuf ve tarikatlar sonradan ortaya çıktıklarından bid’at sayılan akım ve müesseselerdir.²⁰²

Yine onlara göre ameller imanın bir parçasıdır ve iman artar ve eksilir. Bundan dolayı farz namazlarından birini terk eden, zekâtını vermeyen bir kişi kâfir sayılır. Vahhabiler bu anlayışı daha da ileri götürerek ameli, tevhidin parçası olarak görmüşler ve buna da ameli tevhid demişlerdir. Bu yüzden amel- iman ilişkisini amel- tevhid ilişkisi olarak görmüşlerdir.²⁰³

Hak Dini Kur’an Dili adlı eserde Vehhâbîlik mezhebine, Bakara ve Cın suresinin tefsirlerinde yer verilmiştir. Bakara suresi 165. ayetin tefsirinde şirk konusu ele alınmış, şirkin kapsamına hangi fiillerin ve felsefi teorilerin girdiği belirtilmiş ve Vehhâbî mezhebinin konu hakkındaki düşünceleri ortaya konmuştur.

Buna göre Vehhâbîlik, Mısır’dan, Hind’den, Yunan’dan, Roma’dan, gelen birtakım felsefi teorilerin aşırılıklarından kaçınmak için son zamanlarda İslam dünyasında Hanbelîlerin içinden ortaya çıkmıştır. Bu kimseler Allah’tan başka kim olursa olsun ona hürmet

²⁰¹ Tevhid çeşitleri için bkz. Mevlüt Özler, “Tevhid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXI, s. 19-20.

²⁰² Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhabîlik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXII, s. 612; Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 60-65.

²⁰³ Sönmez Kutlu, “Vehhabîlik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 492.

göstermenin ve muhabbet beslemenin şirk olduğunu ilan etmişlerdir. Buna dayanarak mezarlara hürmet etmeyi dahi şirk olarak kabul etmişlerdir. Elmalılı, bu hürmetin ve muhabbetin , “Onları, Allah’ı sever gibi severler.” , derecesinde bir hürmet ve muhabbet olduğu takdirde buna kendilerinin de şirk gözüyle baktıklarını ifade etmiştir. Ancak bu durumdan genel olarak hürmet ve muhabbetin inkârı sonucunu çıkarmanın ve müminlerin kalbinden peygamber ve salih kulların sevgisini söküp çıkarmaya çalışmanın bir aşırılık ve Allah sevgisiyle bağdaşması mümkün olmayan tehlikeli bir iş olduğunu da dile getirmiştir. Devamında, sünnete uygun bir şekilde kabir ziyaret etmenin, ölümlere Allah rızası için hürmet etmenin, ölümlerin eserlerinden, fikirlerinden yararlanmanın, onlar için Allah’a dua etmenin, onları Allah’ı sever gibi sevmek değil, Allah için onun yarattıklarını sevmek demek olduğunun açık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca “Onları, Allah’ı sever gibi severler” ifadesinin kapsamının, ölü ile diriye ayırmadığını ve belki de ölümlerden çok dirilere işaret ettiğini, bundan dolayı ölümlere ve kabirlere hürmeti ve muhabbeti kesmek isteyen kimselerin ondan önce bütün dirilerle ilgilerini kesmeleri ve hiçbir yöneticiye hürmet etmemeleri gerektiğini dile getirmiştir. Bu çerçevede Elmalılı’ya göre İslam büyüklerinin kabirlerini yıkıp onlara ziyaretleri engelleyen Vehhâbîlerin, hayatta olan yöneticilere de hürmet ve muhabbet göstermemeleri, onları ziyaret etmemeleri ve onlara saygıda bulunmamaları gerekmektedir.²⁰⁴

Cin suresi 22.ayetin tefsirinde ise “De ki, Allah’tan beni kimse kurtaramaz ve ben ondan başka bir sığınacak bulamam” ayeti açıklanmış, Vehhâbîlerin dua ederken peygamberi vesile ve vasıta yapma ile ilgili düşüncelerine değinilmiştir.

Ayetle ilgili Elmalılı, Allah’tan başkasına dua ve ibadet eden, onun emrine uymayan kimseyi ne meleğin ne cinin ne de başka bir varlığın kurtarabileceğini, bu nedenle başkasına dua ve ibadetin herhangi bir fayda sağlamayacağını aksine büyük zararı olduğunu ve ondan başka da sığınılacak hiçbir kimsenin bulunmadığını dile getirmiştir. Elmalılı bu noktada, ileride gelecek olan istisnanın hesaba katılmaması ve bu şekilde hüküm verilmesi durumunda, bu emirlerin dış görünüşte peygamberden herhangi bir ümit ve istekte bulunmanın caiz olmayacağını zannettireceğini belirtir. Nitekim Vehhâbîler duada peygamberi vesile ve vasıta yapmayı, “Şefaât ya Resulallah!” demeyi Allah’a ortak koşma saymaya kadar götürmüşlerdir. Konunun devamında Elmalılı, “Ancak Allah’tan ve risâlâtından bir tebliğ yapabilirim” ayetinin yukarıdaki ayetin istisnası olduğu dile getirir. Buna göre ayetin anlamı şudur; size zarar veremem ya da doğru yola iletilmenizi sağlayamam sadece Allah’tan duyuru ve elçilik görevi yapabilirim, onun emrettiğini yararınıza veya zararınıza olsun size duyurmak benim görevimdir. Bu emirleri yürütme işi ise ona aittir. Elmalılı devamında Allah’ın elçisi olan

²⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. I, s. 577-579.

kişinin, Tevbe suresinin 103. ayeti²⁰⁵ gereğince kulların dua ve yalvarışlarına vesile ve vasıta olabileceğini belirtir. Hatta her müminin başka bir mümin için dua edebileceğini, müminlerin birbirinden dua istemelerinin yasak olmadığını, dolayısıyla peygamberden de elçi olması sebebiyle dua istenmesinin yasak olmadığını dile getirmiştir.²⁰⁶

2.2.7. Kerramiyye

Muhammed b. Kerram (ö. 255) ve onun taraftarlarından oluşmuş olan bir fırkadır. Başlangıçta Mürcie'nin alt grubu²⁰⁷ olarak ortaya çıkmış bir hareket olan Kerrâmiyye'nin önemli merkezlerinden olan Nişabur'daki mensupları Hanefi mezhebine bağlıdır.

Abdulkahir el- Bağdadi (ö. 429), Kerrâmiyye'yi eserinde sapık fırkalar başlığı altında yedinci fırka olarak ele alırken,²⁰⁸ Şehristani (ö.548), onların Allah ve sıfatları ile ilgili Allah'ı cisimleştirme ve onu başka yaratılanlara benzetme konusundaki fikirlerinden bahsederek fırkayı sıfatıyyenin bir alt kolu olarak ele alır.²⁰⁹

Hicri üçüncü asrın sonlarından itibaren başta Horasan ve Mâverâünnehir olmak üzere birçok bölgede büyük ses getiren Kerrâmiyye, içerisinde birçok âlim yetiştirmiş ve oldukça fazla taraftar toplamıştır.

Kerrâmilere göre iman, sadece dil ile ikrardan ibarettir. Onlara göre kalp ile tasdik iman olmadığı gibi dil ile ikrarın dışında hiçbir şey iman değildir. Onlar, küfrü de Allah'ı dil ile inkâr etmekten ibaret görmüşlerdir. Dolayısıyla münafıklar da dünyada mümin kabul edileceklerdir. Ancak ahirette Allah'a kalpten inanmadıkları için ebediyen cehennemde kalacaklardır. Ayrıca yine onlara göre, iman ile amel de farklı şeylerdir ve iyilik yapmakla iman artmadığı gibi kötülük yapmakla veya emredileni yerine getirmemekle de iman azalmaz. İman konusunda peygamber dahi olsa tüm müminler eşittirler. Çünkü her mümin gerçek mümin her kâfir de gerçek kâfirdir, ikisi arasında üçüncü bir konum yoktur. Peygamberler adaleti yok eden ve ceza gerektiren her türlü günahattan korunmuşlarsa da onun altında kalan günahlardan korunmuş değillerdir.

İslam'a girmeyi kolaylaştıran bir iman nazariyesi geliştiren Kerramiyye Horasan, Maveraünnehir ve Hindistan gibi bölgelerdeki ehl-i kitaptan ve diğer din mensuplarından pek çok kişinin İslam'a girmesine de sebep olmuştur.²¹⁰

²⁰⁵ “Bir de onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir.” (Tevbe 9/103).

²⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5412-5413.

²⁰⁷ Eş'ari, onu eserinde Mürcie'nin on ikinci fırkası olarak ele alır. Bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul 2019, s. 214.

²⁰⁸ Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem R. Fıçlalı, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 131.

²⁰⁹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* s. 102.

²¹⁰ Sönmez Kutlu, “Kerramiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXV, s. 294-296.

Kerrâmilik'e Hak Dini Kur'an Dini adlı eserde sadece Bakara suresi 3. ayetin tefsirinde değinildiği görülür. İmanın; dil, kalp ve uzuvların hangisi veya hangilerinin bir fiili olduğu tartışmasında Mu'tezile, Haricilik gibi mezheplerin görüşleri sıralandıktan sonra Kerrâmiyye'nin görüşüne de yer verilir.

Elmalılı'nın ifadesine göre Kerramîler şer'i imanın yalnız dilin ikrarı olduğunu düşünürler. Buna göre kalp ile tasdik ister bulunsun ister bulunmasın, imanını dili ile ikrar eden kimse mümindir. Kalp ile tasdik de varsa kişinin içi dışı mümindir; yoksa dışı mümin içi kâfirdir. Elmalılı, bu kimselerin lügat anlamdaki imanın en alt derecesi olan sadece "söz ile tasdik" ile yetindiklerini belirttikten sonra imanın ölçüsü olarak da Müslümanlar arasında olacak olan muameleler ve hükümler çerçevesinde açık ve görünür sebebi gözettiklerini dile getirir. O, bu kimselere göre imanın bir kelime meselesinden ibaret olduğunu belirttikten sonra, "İkrar esas, kalp ile tasdik şarttır." diyenlerin de bulunduğunu ifade eder.²¹¹

2.2.8. Cebriyye

Genel olarak, insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadıklarını, zihni ve ameli bütün fiillerin ilahi gücün zorlayıcı etkisiyle meydana geldiğini savunanlara verilen bir isim olduğu belirtilmektedir.²¹² Bu kimselere göre kulun herhangi bir işi yapmaya gücü yetmemektedir. Çünkü kul yaptığı işleri; gücü, özgür iradesi olmadan mecburen yapmaktadır. Nasıl ki Allah'ın cansız varlıklarda yarattığı durumlar cansız varlıklara mecazi olarak nispet ediliyorsa –taş yuvarlandı, ağaç meyve verdi vb. gibi- insana fiillerde bunun gibi mecazi olarak nispet edilir.²¹³ Bununla birlikte Ehl-i Sünnet kelimcileri ile Mu'tezile mensuplarının da Cebriyye kavramına yükledikleri anlamlarda farklılıklar olduğu görülmektedir. Öyle ki, Mu'tezile'ye göre Cebriyye, insana ait fiillerin içinde insanın iradesi kısmi bir şekilde bulunsun bile ilahi irade ve kudretten bağımsız olarak meydana gelmesinin mümkün olmadığını kabul eden gruplardır. Bu tanıma göre insan fiillerinin Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğini savunan bütün ekoller Cebriye olarak kabul edilmektedir. Çoğu Ehl-i Sünnet kelimcilerine göre ise Cebriyye, insan fiillerin içinde insanın hiçbir etkisinin olmadığını, yalnızca Allah'ın irade ve kudretinin etkisiyle bu fiillerin gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda hiçbir fiilin sahibi olmadıklarını iddia edenlere denmektedir.

İlk itikadi problemlerden biri olduğu kabul edilen cebr ve ihtiyar konusundaki tartışmaların doğuşuyla ilgili farklı sebepler ortaya atıldıysa da bunları üç noktada toplamak

²¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 182.

²¹² Şahin Ahmetoğlu, *Kavram Atlası İslam Mezhepleri I*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 192.

²¹³ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983, s. 126.

mümkündür. Birincisi; siyasi ve sosyal sebepler. Peygamberin vefatıyla ümmetin içinde meydana gelen ve ümmeti iç savaşa sürükleyen ayrılıkların ortaya çıkmasına anlaşılabilir bir açıklama getirme çabaları; bazı Emevi idarecilerinin Hz. Ali taraftarlarına karşı siyasi üstünlük kurma çabaları; yine bazı Emevi idarecilerinin yanlış uygulamalarını halka kabul ettirmek için ilahi irade ve takdirin değişmezliği fikrini desteklemeleri bu sebeplerin başında kabul edilmiştir. İkincisi; dini- fikri sebepler. İnsanın cebir görüşünü temellendirecek müteşabih nasların bulunması; ilahi sıfatlarla ilgili yorumların başlaması; tasavvufi düşüncenin telkin ettiği tevhid anlayışı bu sebeplerin en önemlileridir. Üçüncüsü; kültürel sebepler. Yapılan fetihler sonucunda Müslümanların yabancı kültürlerle teması ile özellikle Hristiyan ve Yahudi teolojisinde yoğun bir şekilde tartışılan insanın fiillerinde özgür olup olmadığı meselesinden etkilenerek bu konudaki İslami inancı belirlemeye çalışmaları Cebriyye'nin teşekkülünde rol oynamıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı, onların gerçek anlamda bir fiile sahip olmadığı şeklindeki cebr anlayışını ilk ortaya atan kişinin Ca'd b. Dirhem (ö. 124) olduğu; bu fikri temellendirerek kelam ilmine mal eden kişinin de Cehm b. Safvan (ö. 128) olduğu kabul edilmektedir.²¹⁴ Bu sebepten bu mezhep Cehmiyye olarak da anılmaktadır. Mücesime ve Müşebbihe'ye tepki olarak doğduğu belirtilen Cehmiyye'nin diğer görüşleri ise şu şekilde sıralanabilir. Yaratılmışlara benzeme tehlikesi bulunduğundan Allah'ın zati sıfatlarından başkası ona nispet edilemez. Allah ahirette görülmeyecektir. Kur'an mahlûktur.²¹⁵ Cennet ve cehennem sonsuz değildir.²¹⁶

Cebriyye'ye Hak Dini Kur'an Dili adlı eserde Fatiha, Bakara ve Haşr surelerinin tefsirinde değinildiği görülmektedir.

Elmalılı, Fatiha suresinin 5. ayetinin tefsirinde insan iradesi ve bu iradenin fiillere etkisi konusunda görüşlerini belirttikten sonra Cebriyye'nin konu hakkındaki düşüncelerine değinmektedir. Elmalılı'nın ifadesine göre Allah tarafından kullara bir istek yetkisi verilmiştir. Bu şekilde insandan; birisi isteğiyle olan, diğeri de isteği dışında olan iki fiil meydana gelir ve ikisi de insandan meydana geldiği için, fiilin yeri insan olduğu için, insanın fiili sayılır. Bunlardan kişinin isteğiyle olan fiillerin yakın sebebi o kişidir, ancak bütün ve tam sebebi o kişi değildir çünkü bunları yapmak için de yardıma ihtiyacı vardır. Örneğin kişinin eliyle iradesi arasında bir bağ olmasaydı istediği zaman onu oynatamazdı, nitekim bazı organlar insan iradesiyle hareket ettirilemez. Demek ki insan yaratıcı değildir. Yaratma olayı

²¹⁴ İrfan Abdülhamid, "Cebriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VII, s. 205-206.

²¹⁵ Osman Karadeniz, "Halku'l Kur'an (Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi)", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 389.

²¹⁶ Çelebi, "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları", s.51-52.

sadece en yakın sebebe değil, bütün sebeplerin bir araya gelmesine bağlıdır. Bu da demek oluyor ki kişinin isteğiyle yaptığı işler, bir isteyen ve yapan kimse ile bir yaratıcı fail arasındaki bağılılığın toplamını ifade eder. Bu durum, bir makineyi çalıştıran bir makinist örneğiyle ifade edilecek olursa; hareketin yeri o makinedir, o hareketi isteyen ve işleten makinisttir, o hareketi baştan sona, yoktan var eden de Allah'tır. Elmalılı, her işte bu üç derecenin görünen bir gerçek olduğunu belirterek Cebriye'nin insanı ruhsuz bir makine gibi varsaydıklarını ifade ederek onların bu düşüncelerinin doğru olmadığını belirtir. Ayrıca bu durumun tam tersi olan, insanı fiillerinin yaratıcısı olarak varsaymanın da doğru olmadığını dile getirir.²¹⁷

Elmalılı'nın insanın fiilleri konusuyla ilgili verdiği, makineyi çalıştıran makinist örneğinde, makineyi işleten ve hareketi isteyen makinisti işlevsiz hale getiren Cebriye'nin görüşünü eleştirdiği görülmektedir.

Haşr suresi 23. ayetin tefsirinde ise, ayette geçen "cebbâr" kavramının üzerinde durulmuş ve Cebriye'nin külli irade ve cüz'i irade ile ilgili düşüncelerine değinilmiştir. Buna göre Cebbâr vasfında iki mana vardır, bunlardan biri halkın eksikliklerini tamamlayan, ihtiyaçlarını gideren, işlerini düzelten ve bu konuyla ilgili gereken şeyi yapmakta çok iktidarlı olan hâkim manasını ifade eder. Müfessirlerin çoğu da Allah'ın cebbar ismini bu şekilde anladıklarını ifade etmişlerdir. Cebbâr isminin ikinci manası ise, cebr yani dilediğini zorla yaptırmak anlamındadır. Allah'a isnadı ise halkı iradesine mecbur eden, dilediğini zorla yaptırmaya kadir olup kendisine karşı çıkılma ihtimali bulunmayan güç ve büyüklük sahibi anlamındadır. Elmalılı, bu ikinci mana ile ilgili olarak Cebriyye'nin anladığı gibi kullara hiç irade verilmediği, Allah'ın her emrini cebirle yürüttüğü, insanlarda ihtiyari fiillerin bulunmadığı manasını da anlamamak gerektiğini ifade ederek mezhebin konu ile ilgili düşüncelerini ele alır.

Buna göre, Cebriyye, Allah'ın kullara hiç irade vermediğini, her emrini cebir ile yürüttüğünü, insanlarda ihtiyari fiillerin bulunmadığını düşünmektedir. "...Eğer siz Allah'a yardım ederseniz o size nusrat verir ve ayaklarınızı kaydırmaz..." (Muhammed 47/7) gibi cüz'i iradeye vurgu yapan birçok nassın bulunduğunu ifade eden Elmalılı'ya göre bu konudan anlaşılması gereken şey, Allah'ın insana birçok fiilde irade vermiş olduğu ve hür yaratmış olmakla birlikte bütün isteklerini yerine getirmeye mecbur olmadığıdır. O dilerse dilediği anda kullarının iradesini yok eder. Dilerse akıl ve iradelerini yok etmemekle beraber onların isteklerinin aksine kendi iradesini zorla onların üzerlerine icra eder.²¹⁸

²¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 105-106.

²¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 4872- 4873.

Bakara suresi 153. ayetinin tefsirinde ise Elmalılı, Allah'ın iradesi ve bu iradenin kulların fiillerine etkisi konusuna değinmiş, konuyla ilgili Cebriye mezhebinin görüşüne yer vermiş, ardından konuyla ilgili düşüncesini açıklamıştır.

Buna göre Allah, kulları üzerinde cebri bir müdahalede bulunsaydı, cebriye mezhebi cereyan etseydi insanlar fiillerinde hür değil mecbur ve zorlanmış olurlardı. Ancak Allah kullarında mutlak zorlama istememiş onları mükellef kılmayı istemiştir.²¹⁹ Elmalılı'nın burada Cebriyye'nin insan fiilleri konusuyla ilgili görüşlerine katılmadığı görülmektedir.

2.2.9. Müşebbihe –Mücessime

Kelime anlamı “benzetenler” demek olan Müşebbihe, terim olarak Allah'ı yaratılmışlara benzeten veya yaratılmışları Allah'a benzeten veya bu sonuçları doğurduğu ileri sürülen inançları benimseyenleri tanımlamak için kullanılan bir kavramdır.

Şehristani'nin, Sıfatiyye'nin ikinci fırkası olarak kabul ettiği Müşebbihe'nin²²⁰ ortaya çıkışıyla ilgili sebepler şu şekilde özetlenebilir: Birincisi, israiliyyat yoluyla taşınan ve bazı hadisçiler arasında kabul görmüş bulunan rivayetler aracılığıyla bu inancın Yahudilerden İslam dünyasına taşındığıdır. İkincisi, Cehmiyye ve Mu'tezile'nin ilahi sıfatları nefyetmesine karşı bazı hadisçilerin ilahi sıfatları teşbihe yol açacak şekilde ispat etmesi; sahih olup olmadığına önem vermeden çeşitli rivayetleri delil kabul etmesi ve nasları lâfzî- zahiri manada yorumlaması da Müşebbihe'yi doğuran sebepler arasında zikredilir. Üçüncüsü, aşırı Şiiler ve bazı sûfi gruplarının liderlerini ifrat derecesine varacak şekilde yüceltmeleri ve bu kişilere ulûhiyet özellikleri nispet etmeleri de yine teşbih inancının yayılmasını hızlandıran sebeplerden olduğu belirtilmiştir.

İnanç konularının hepsiyle ilgili özgün düşünceleri bulunmayan ve müstakil bir ekol özelliği taşımayan Müşebbihe, Allah'ın zatı ve sıfatları hakkında ileri sürülen görüşler etrafında çeşitli mezheplere mensup âlimlerden oluşan bir mezhep görünümündedir. Müşebbihe'ye nispet edilen görüşler üç grupta toplanabilir. Birincisi: Allah'ı yaratılmışlara benzetmek. Onu, insan şeklinde, başı, gözü, yüzü, ağzı el ve ayakları olan, hareketli bir varlık gibi telakki etmek. Bu görüşü benimseyen Haşeviyye mensupları, Allah'la dokunmak suretiyle temas kurmanın ve el sıkışmanın mümkün olduğunu, halis Müslümanların dünya ve ahirette ona sarılacaklarını ileri sürmüşlerdir.²²¹ Yûnusiyye, Kerrâmiyye ve Sâlimiyye mensupları da bu görüştedirler. Asıl müşebbiheyi oluşturan grubun bu olduğu belirtilir.

²¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 846.

²²⁰ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* s. 99.

²²¹ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* s. 100.

İkincisi: ilahi sıfatları (özellikle fiili olanları) yaratılmışların sıfat ve fiillerine benzetmek. Bu düşünceye göre Allah'ın iradesi insan iradesi gibi hâdistir. Bu görüş daha çok farklı sıfat teorilerini benimseyen ekollerin birbirini teşbihle suçlamasına dayanmaktadır.

Üçüncüsü: yaratılmışları Allah'a benzetmedir. Bu düşünceye sahip kişiler, insanda ulûhiyet özelliklerinden birinin veya tamamının bulunduğu veya Allah'ta bulunan bir özelliğin ya da onun zatının insana hulul edebileceğine inanırlar. Bu görüşün daha ziyade galiye²²² fırkalarınca temsil edildiği ve dini temeli olmayan bir inanca dayandığı ifade edilerek teşbihten ziyade şirk problemiyle ilgili olduğu belirtilmiştir.²²³

Mücessime, “tecsim” görüşünü benimseyen grup veya kişileri ifade etmek için kullanılmaktadır. Tecsime kelimesi ise bir şeyi cisim olarak düşünmek, onun üç boyutlu olduğunu kabul etmek” manasına gelmektedir. Aşırı bir grup olarak zuhur ettiği belirtilen Mücessime, ilahi sıfatları inkârı varacak şekilde te'vile tabi tutan Muattıla'ya karşılık olarak Allah'a cismani nitelikler izafe etmiştir. Mezhepler tarihi kaynaklarında “Müşebbihe” ile eşanlamlı olarak kullanılan Mücessime, tıpkı Müşebbihe gibi müstakil bir fırkayı belirtmekten ziyade çeşitli gruplar içinde tecsime dayalı fikirleri benimseyenleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Müşebbihe ile Mücessime kavramları ifade ettikleri anlam bakımından birbirlerine benzese de Müşebbihe'nin daha kapsamlı olduğu belirtilmiştir. Mücessime'nin en belirgin özelliği Allah'ın cismani niteliklere sahip olduğunu söylemesi ve ona en, boy, derinlik gibi vasıflar yüklemesidir. Kaynaklarda genellikle bu görüşü benimseyenlerin Şia'dan çıktığı belirtilmektedir. Bu fikirleri ilk ortaya atan kişinin de Abdullah b. Sebe olduğu ve onun Hz. Ali'ye ilahlık atfederken dolaylı bir şekilde Allah'a cismaniyet yüklediği belirtilmiştir.²²⁴

Hak Dini Kur'an Dili'nde “Müşebbihe” kavramına Mülk suresinin 16. ayetinin tefsirinde, “Mücessime” kavramına ise Maide suresinin 64. ayetinin tefsirinde yer verilmiştir.

Mülk suresinin 16. ayetinin tefsirinde Müşebbihe'nin “Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz?”²²⁵ (Mülk 67/16) ifadesiyle ilgili, gökte olanın kim olduğu sorusuna verdiği cevap ve ifadede geçen gök kelimesine yüklediği anlam dile getirilmiş, daha sonra Selef âlimlerinin ayeti nasıl yorumladıklarına değinilmiş ve en sonunda da Elmalî'nin konuyla ilgili “ulaştığımız kanaat şudur:” diyerek ifade ettiği açıklamaya yer verilmiştir.

Elmalî'nin ifadesine göre Müşebbihe mezhebi, konuyla alakalı en muhkem ayet olan “Leyse kemislihi şey'ün” ayetini ve Allah'ın mekândan ve yönden uzak olduğuyula alakalı akli

²²² Gâliyye için bkz. Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* s. 159.

²²³ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, s. 156- 158.

²²⁴ İlyas Üzümlü, “Mücessime”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, s. 449-450.

²²⁵ Ayetin Hak Dini Kur'an Dili'ndeki mealı; “Emîn misiniz o Semâdekinden; sizinle Arz göçürürmesinden?...”²²⁵ (Mülk 67/16) Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5224.

ve nakli delilleri iyi kavrayamadığından, birçok manaya gelme ihtimali bulunduğu için az çok müteşabih bir ayet olan “men fi’s-semâ” (gökte olan)’dan maksadın Allah olduğu konusunda ısrar etmiş ve “Allah göktedir.” demiştir. Daha sonra Elmalılı, Selef âlimlerinin bu ayeti müteşabih kabul ederek te’vile girişmediklerini, belirtmiştir. En sonunda da konu ile alakalı olarak ayette geçen semanın gök denilen cismani bir semâ olmadığını, maddi, manevi, cismani ve ruhani bütün yaratıkların, mekân ve zamanın üstü demek olan mutlak yükseklik manası ve üstünlük işareti olduğunu dile getirmiştir.²²⁶

Maide suresinin 64. ayetinin tefsirinde yedullah meselesi ele alınmış, selef âlimlerinin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Ardından Mücessime mezhebi mensuplarının ortaya çıkmasıyla beraber haberi sıfatların tevili konusunda, sonraki kalam âlimlerinin takınmış oldukları tavra yer verilmiştir.

Buna göre bazı selef âlimleri, Kur’an’da Allah’a el isnat edilmiş olduğunu ve bu elin bizim anladığımız anlamda özel bir cisim olamayacağı akıl ve nakille bilindiği için “Allah’ın eli vardır” şeklinde iman ettiklerini ve hakikatini Allah’ın ilmine bıraktıklarını ve onu yorumlamaya yeltenmediklerini ifade etmişlerdir. Fakat daha sonra bazı Mücessime mezhebi mensupları ortaya çıktığı için kalam âlimleri bu ayetleri muhkem ayetlere göre uygun bir manada yorumlanması ve açıklamasını caiz görmüşlerdir.²²⁷

Buradan, Elmalılı’nın önceden bu tür haberi sıfatların tevil edilmesine ihtiyaç duymayan Selef âlimleri ile daha sonradan Mücessime görüşüne sahip kimselerin ortaya çıkmasıyla bu tür haberi sıfatların tevil edilmesine ihtiyaç duyan kalam âlimlerinin tavırlarını uygun bulduğu anlaşılmaktadır.

²²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. VII, s. 5233-5234.

²²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. III, s. 1731.

SONUÇ

Osmanlının son dönemlerine ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarına şahit olan Elmalılı'nın içinde yaşadığı siyasi ve sosyal şartların, onun hayatının çeşitli evrelerinde fikri hayatına yansıdığı görülmüştür. Onun özellikle II. Meşrutiyetten sonraki dönemde bir bilim adamı ve bir siyasetçi olarak sahada yer aldığı söylenebilir. Bu dönemde ittihat ve terakki cemiyetinin ilmiye kolunda görev alan Elmalılı, siyasi görüş olarak saltanatın karşısında meşrutiyeti savunmuş ve meşrutiyeti İslami bir çerçevede temellendirmek için çalışmalar yapmıştır. Yine bu dönemde o, modern bir İslam yorumcusu olarak karşımıza çıkmaktadır. İdamla yargılanıp beraat ettiği dönemde ise o, ömrünün sonuna kadar sürecek bir inzivaya çekilmiştir. Tefsirini de bu dönemde yazmıştır. Elmalılı'nın cumhuriyet döneminde, hayatının son dönemlerine doğru yazdığı bu tefsiri merkeze alınarak onun kimliği ve fikri dünyası anlaşılmaya çalışılırsa, onun II. Meşrutiyet dönemindeki aktif siyasetçi ve ilim adamı kimliği yeterince görülmeyecektir. Çünkü o, tefsirini başka şartlarda, koruma ve korunma içgüdüyle yazdığı için II. Meşrutiyet döneminde savunduğu fikirlerin çoğunu burada zikretmemiş hatta zıt fikirler ortaya koyduğu görülmüştür.

Batıda ortaya çıkan Milliyetçilik akımları, Müslüman toplumları da etkilemiş, Osmanlı imparatorluğunun dağılmasıyla ulusallaşma sürecine giren Müslüman toplumların üzerinde Arap dili eski hâkimiyetini kaybetmiş, Arap olmayan âlimler eserlerini kendi dillerinde yazmaya başlamışlardır. Bu süreç, Türkiye'de de bu yönde işlemiştir. 1925 yılında TBMM, Diyanet İşleri Reisliğine bütçe ayırarak Kur'an ve Sahih-i Buhari'nin tercümesinin yapılmasına karar vermiştir. Sonunda Kur'an'ın hem tefsirini hem de mealini yazma görevini Elmalılı Hamdi Yazır yürütmek durumunda kalmıştır.

Arapça bilmeyen yeni nesillere Kur'an ve İslam'ın kendi dillerinde öğretilmesi ihtiyacı ve Cumhuriyetin ilanıyla yeni yönetimin laik bir devlet kurmak için çalışmalar yapması, tercüme faaliyetlerinin iki önemli amacı olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci amaca binaen hilafet kaldırılmış, 1931-1950 yılları arası Türkçe ezan okutulmuş ve buna benzer yenilikler yapılmıştır. Bu çerçevede ibadet dilinin de Türkçeleştirilmeye çalışıldığı dikkate alınırsa Elmalılı'nın mealini neden Türkçe kaidelerine aykırı bir üslupla yazdığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlar, Elmalılı'nın tefsirini yazma sürecinde içinde bulunduğu dönemin şartlarını göstermesi bakımından önemlidir.

İslam'ın insan fitratına uygunluğunu gören ve İslam'ın evrenselliğini çok iyi anlayan ve anlatan Elmalılı'ya din anlayışı noktasından bakıldığında gayet dinamik bir düşünce

yapısına sahip olduğu görülmektedir. Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili isimli eserinde ise, din anlayışı noktasında gösterdiği bu dinamizmi göstermediği görülmektedir. O, dönemin şartları gereği üstlendiği dini ve manevi sorumluluğu sebebiyle meseleleri ele alırken klasik Ehl-i Sünnet görüşlerine sadık kalmayı bilinçli olarak tercih etmiştir.

Siyasi ve itikadi mezhepler noktasından bakıldığında ise Elmalılı'nın tefsirinde bunlara çok fazla yer vermediği görülmektedir. Bununla birlikte o Hak Dini Kur'an Dili'nde yeri geldikçe bu konularda da teferruatlı bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

Elmalılı'nın tefsirinde, itikadi mezhepleri çeşitli şekillerde ele aldığı görülmüştür. O, bazı konularda fırkaların görüşlerini açıkladıktan sonra bunları eleştirmiş, doğru görüşün Ehl-i Sünnet'e ait olduğunu belirtmiştir. Bazen, konuyla ilgili başka fırkaların görüşlerine değinmeden yalnızca Ehl-i Sünnet'in görüşünü vermekle yetinmiştir. Onun ayrıntı sayılabilecek bir konuda Ehl-i Sünnet'in yerine kendi görüşünü tercih ettiğine de rastlanmaktadır. Herhangi bir fırkanın görüşünü doğrulama ya da eleştirme yoluna gitmeden yalnızca görüşleri vermekle yetindiği yerler de bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet dışındaki bir fırkanın görüşünü uygun bulduğu da görülmüştür. Bazı fırkaları eleştirirken onlar için bir takım nitelemelerde bulunduğu yerler de bulunmaktadır.

Onun tefsirinde şüphesiz en çok ele aldığı ve üzerinde durduğu itikadi oluşumlardan birisi Ehl-i Sünnet'tir. Onun imzaladığı anlaşma metnindeki maddelerden biri, bu konuyla ilgili olması açısından önemlidir. Bu maddeye göre ayetler açıklanırken Ehl-i Sünnet mezhebine riayet edilecektir. Elmalılı da bu maddeye uygun olarak eserini Ehl-i Sünnet'in genel kabul görmüş görüşleri çerçevesi içinde kaleme aldığını belirtmiştir. Onun, Haşr suresi 10. ayetin tefsirinde Ehl-i Sünnet'i tanımlarken bu kavramın kapsamına kimlerin girdiği hususunda bir fikir beyân etmediği, sadece bir takım ayetleri referans vererek Ehl-i Sünnet'e mensup kimselerle ilgili özellikler sıralamakla yetindiği görülmüştür.

Elmalılı'nın genel anlamda anlaşma metnine uyarak ele aldığı konuları Ehl-i Sünnet'in görüşleri çerçevesinde yorumladığı görülmektedir. Bunu yaparken o çoğunlukla, kendisinin de Ehl-i Sünnet'in görüşünde olduğunu belirtmektedir. İmanın mahiyeti, fâsıkın durumu, icma-ı ümmete uymanın farziyeti konusu, Allah'ın sıfatlarının ona nispeti konusu, Allah'ın arşa istiva etmesi, mucizenin imkânı konusu, Allah'ın ahirette görülmesi gibi konular buna örnek gösterilebilir.

Elmalılı, Ehl-i Sünnet'in çoğunluğunun benimsediği görüşleri vermekle beraber Mâtüridîyye ve Eş'arîyye'nin, Ehl-i Sünnet'in genel görüşlerinden farklı olarak ele aldıkları görüşlere de eserinde yer vermiştir. Görüşleri sıralarken Ehl-i Sünnet ile bu fırkalara farklı maddelerde yer verdiği görülmektedir.

Onun Ehl-i Sünnet'in tanımı ve kapsamı konusunda bilgi vermemesi; haberi sıfatlar konusunda Ehl-i Sünnet ile Selefiyye'nin aynı doğrultuda görüş belirttiğini dile getirmesinin ardından müteahhirin âlimlerin bu konudaki tavırlarını da uygun görmesi; insan fiilleri konusunda Maturidî'yi eleştirdiği kısımda Eş'arî'nin görüşü minvalinde bir görüş serdetmesi, onun Ehl-i Sünnet'in genel çerçevesi içinde tefsirini yorumlarken mezhep taassubuna girmedikini göstermektedir.

Elmalılı'nın tefsirinde en çok üzerinde durduğu bir diğer itikadi mezhep ise Mu'tezile'dir. Onun, genellikle Mu'tezile'nin fikirleriyle aynı doğrultuda görüş belirtmediği ve bazı konularda onu eleştirdiği görülmektedir. İmanın tanımı, fâsıkın durumu, şefaatin kimlere yapılacağı, yeis halinde tövbenin kabul edilip edilmeyeceği gibi konularda Mu'tezile ile aynı fikirde olmadığını belirterek konuyla ilgili kendisinin kabul ettiği görüşü açıkladığı görülmektedir. Yine, Peygamberin sihirden etkilenip etkilenemeyeceği, Allahın gaybi haberleri bazı kullarına vermesinin imkânı, kulun fiillerinin failinin kim olduğu, insanın kaç ecelinin bulunduğu, Allah iradesi ve kulun bu irade karşısındaki durumu, ilk insanların nasıl bir şeriata tabi oldukları gibi konularda da Mu'tezile'yi konuyla ilgili eleştirdiği ve yine kendi görüşünü ortaya koyduğu görülmektedir. Ayrıca Elmalılı'nın Mu'tezile'yi, cinlerin varlığını inkâr etmelerinden dolayı inkârda aceleci ve kısa görüşlü kimseler olarak nitelediği; Allah'ın şerrin yaratıcısı olmadığı yönündeki görüşlerini de aşırıya kaçma, ileri gitme şeklinde yorumladığı görülmektedir. Yine, Mu'tezile hakkında insanı dilemesinde özgür bırakan ve insanı kendi fiillerinin yaratıcısı şeklinde düşünen kimseler olarak nitelediği görülmektedir.

Mürcie mezhebine ise üç farklı yerde değindiği görülmektedir. O, Mürcie'yi, tövbesine kesin gözüyle bakılmayan kimseler olarak nitelendirmiş; Mürcie'nin kurtuluş için inanmayı yeterli görüp amelsizliğin imanı zarar vermediği konusundaki görüşlerini eleştirmiştir.

Şia'nın görüşlerine de tefsirinde yer veren Elmalılı, Ehl-i Beytin kapsamıyla ilgili görüşleri nedeniyle, onların tavırlarını garip bir taassup ve tuhaf bir durum olarak nitelendirmektedir. Şia'nın bir kolu olan İsmaililik hakkında ise onların Sâbiilik dininden etkilenerek gizlenmeyi onlardan öğrendiklerini ve davetlerinin sonunun da bu dine dayandığını belirtmektedir. Rafizi Şiilerinin birden fazla evlenme konusuyla ilgili sınır koymamaları nedeniyle onları nefis ve arzularına uyan kimseler olarak nitelendirmektedir.

Tefsirinin dört farklı yerinde Haricilerden de bahseden ve onları eleştiren Elmalılı'nın, onları anarşist ve ayrılıkçı bir grup olarak nitelediği görülmüştür. Fâsık'ın durumu, imanın tanımı gibi meseleler buna örnek olarak gösterilebilir.

Vehhâbîlik mezhebi hakkında ise, onların Mısır'dan, Hind'den, Yunan'dan, Roma'dan, gelen birtakım felsefî teorilerin aşırılıklarından kaçınmak için son zamanlarda Hanbelîlerin içinden ortaya çıkan bir topluluk olduğunu belirtmiştir. Elmalılı'nın, Allah'tan başka kim olursa olsun ona hürmet göstermeyi ve muhabbet beslemeyi ve duada peygamberi vesile ve vasıta yapmayı şirk olarak gören Vehhâbîleri eleştirdiği görülmektedir.

Yine, Elmalılı'nın Kerramilik'i imanın mahiyeti konusunda; Cebriyye'yi insan fiilleri konusunda; Müşebbihe ve Mücessime'yi Allah'ı yaratılmışlara benzetme ve ona cismâni nitelikler izâfe etme konularında eleştirdiği görülmektedir.

Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili isimli eseri, meal ve tefsir amacı ile kaleme alındığı için itikadi İslam mezheplerine dair bilgiler belli başlıklar altında toplanmamıştır. Konu ile ilgili bilgilerin belli kelâmî konuların altında çeşitli görüşleri sıralarken mevzu edildiği görülmektedir. O, herhangi bir fırkanın net bir tanımını yapmamış; kapsamı, teşekkül süreci, önemli müntesiplerinin kimler olduğu ve edebiyatları hakkında bilgi vermemiş; mezhebi tartışmalara ise derinlemesine girmemiştir. Eseri kaleme alırken düşüncelerini Ehl-i Sünnet'in genel kabulü olan görüşler üzere oluşturduğu görülmüştür. Bununla beraber Hak Dini Kur'an Dili, Cumhuriyet dönemi önemli dini eserlerinden biri olarak, yazıldığı dönemin dini eserlerinde mezhebi tartışmalara ne denli ilgi gösterildiği hakkında fikir vermesi bakımından önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid, İ., “Cebriyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VII, ss. 205-208.
- Abdülhamid, İ., “Eş' ari, Ebü'l –Hasan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XI, ss. 444-447.
- Ahışhalı, R., “Ruûs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXV, ss. 272-273.
- Ahmetoğlu, Ş., *Kavram Atlası İslam Mezhepleri I*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.
- Ahmetoğlu, Ş., *Kavram Atlası İslam Mezhepleri II*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.
- Ak, A., “Mâtürîdîliğin Ortaya Çıkışı”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî Ve Mâtürîdîlik*, ed. İlyas Çelebi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 435- 451.
- Altıntaş, R., “Hidayet ve Dalâlet”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 417-424.
- Altıntaş, R., “Sistematik Dönem Kelam Okulları Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 63-94.
- Amman M. T., “Bahâ Tevfik Ve Ahlâk Anlayışı”, *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri Ve Ahlâk Anlayışları*, İstanbul 2017, ss. 173-184.
- Atık, N., “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Sanat Anlayışı ve Hattatlığı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, ss. 607- 630.
- Aydın, M. S., “Elmalılı'da teceddüd Fikri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 299-305.
- Aydın, Ö., “Kur'an' da Geçen Belli Başlı Haberi Sıfatların Te'vili”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), ss. 143-177.
- Bilgin, M., “Hak Dini Kur'an Dili”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, ss. 153-163.
- Bulut, M., “İhve-i Selâse”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 6-7.
- Büyükkara, M. A., “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler”, *İslami İlimlerde Metodoloji/ Usûl Mes'elesi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 441-491.
- Büyükkara, M. A., “Mezhepler Tarihine Giriş”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012, ss. 2-24.
- Büyükkara, M. A., “İslam Mezhepleri Tarihine Giriş” *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012, ss. 3-24.
- Büyükkara, M. A., *Çağdaş İslâmî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.
- Büyükkara, M. A., “Vehhabilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXII, ss. 611-615.

- Büyükkara, M. A., *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.
- Büyükkara, M. A., “Çağdaş İslami Akımlar Neye Tekabül Eder?”, *İslâm Düşünce Kılavuzu*, İstanbul 2019, ss. 349-365.
- Coşkun, İ., “Klâsik Kelâmî anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti”, *Dicle Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2001), ss. 1-35.
- Coşkun, İ., “Modern Çağda Dine Yöneltilen Eleştiriler ve M. Hamdi Yazır’ın İslam İnançlarını Savunusu”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, ss. 341-368.
- Cündioğlu, D., “Kur’anı Anlamada Deyimsel İfadelerin Rolü ve Önemi”, *II. Kur’an Haftası Kur’an Sempozyumu 02-04 Şubat 1996*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, ss. 51-77.
- Cündioğlu, D., *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.
- Çantay, H. B., *Kur’an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Elif Ofset, İstanbul 1990.
- Çelebi, İ., “İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 47-61.
- Çelebi, İ., “Mu’tezile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, ss. 391-401.
- Çelebi, İ., “Usûl-i Hamse”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXII, ss. 211.
- Çiğdem, R., “Elmalı Hamdi Yazır ve Abdulhamid’in Hal’i”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, ss. 417-440.
- Çolak, A., *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Bazı Görüşleri*, Yazar Ofset Matbaacılık, Antalya 2012.
- Ebû Hanife, “El- Fıkhu’l Ekber”, çev. Mustafa Öz, *İslam İnanç Esasları El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 313-318.
- Ebû Zehra, M., *İslâm’da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983.
- el- Mâtüridî, Ebû Mansûr, *Kitâbü’t-Tevhîd, Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2014.
- el- Mâtüridî, Ebû Mansûr, *Te’vîlâtü’l- Kur’ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, Sistem Matbaacılık, İstanbul 2020 c.II.
- el-Bağdadi, A., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem R. Fığlalı, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.
- el-Eş‘arî, Ebû’l-Hasan, *Makâlâtü’l-İslâmîyyîn*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul 2019.
- Erginli, Z., “Muhâsibî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, ss. 13-16.

- Ersöz, İ., “Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss.169-177.
- eş- Şehristani, M., *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Fırlalı E. R., “Hariciler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVI, ss. 169- 175.
- Fırlalı, E. R., *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014.
- Gölcük, Ş., “Bâkılânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, ss. 531-535.
- Gölcük, Ş., *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2012.
- Gümüş S., “Cumhuriyet Döneminde (1923-1960 Arası) Meâl Çalışmaları”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 0/ 5 (2015), ss. 285-331.
- Gündüz, Ş., “Sâbilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXV, ss. 341-344.
- Hanioğlu, M. Ş., “Abdullah Cevdet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. I, ss. 90-93.
- Işık, K., *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967.
- İbanoğlu, F., “Mevcûdu Muhafaza Ederek Terakkî Etmek: Elmalılı Hamdi Efendi'de Terakkî Fikri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, ss. 517-526.
- İlyas, Ç., “İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Grupları”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 47-61.
- İpşirli, M., “Medresetü'l-Kudat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, ss. 343-344.
- İşcan, M. Z., “Eh-i Sünnetin Oluşumunda Öncü Şahsiyetler”, *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*, ed. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 63- 96.
- Janet, P. ve Sâilles, G., *Tahlilî Felsefe Tarihi Metâlib ve Mezâhib Metâfizik ve İlâhiyat*, çev. M. H. Yazır, Haznedar Ofset Matbaası, İstanbul 1978.
- Kara, İ., *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Kara, İ., “Üç Dönem- Üç Elmalılı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, ss. 19-35.
- Kara, İ., “Üç Devir Üç Hamdi Efendi”, *Bir Mütefekkir Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır*, DİB Yayınları, Ankara 2017, ss. 33-53.
- Karadeniz, O., “Halku'l Kur'an (Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi)”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 387- 389.
- Karataş, C., “İnsan Fiilleri”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 403-416.

- Karslı, İ. H., “Tefsirî (Anlam Merkezli) Tercüme Açısından M. Hamdi Yazır’ın Meâl Tarzı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, ss. 39- 69.
- Keskin, H., “Ehl-i sünnet Kavramı Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2003), ss. 35-38.
- Kılıç, R., “Dîbâce (Önsöz), Sadeleştiren”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 49-123.
- Koca, F., “İbn Teymiyye, Takıyyüddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, s. 391-405.
- Köksal, A.C.– Kaya, M., *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.
- Kutlu, S., “Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2002), ss. 168, 210.
- Kutlu, S., *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- Kutlu, S., “Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâtürîdî”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/15 (2003), ss.5-28.
- Kutlu, S., “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu ”, *İslami İlimlerde Metodoloji/ Usûl Mes’esi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, ss. 391-440.
- Kutlu, S., *Mezhepler Tarihine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2013.
- Kutlu, S., “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto yayınları, Ankara 2016, ss. 25-66.
- Kutlu, S., “Ebû Mansûr el- Mâtürîdî’nin Mezhebî Arka Planı”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto yayınları, Ankara 2016, ss. 129-158.
- Kutlu, S., “Ehl-i Sünnetin Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 339-359.
- Kutlu, S., “Kerramiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXV, ss. 294-296.
- Kutlu, S., “Mürchie”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 87-122.
- Kutlu, S., “Mürchie”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, ss. 41-45.
- Kutlu, S., “Vehhabilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 479-504.
- Okumuş, M., “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, *Bir Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, ss. 7-31.

- Onat, H., “H. Yazır’ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss.140-151.
- Onat, H., “Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur’an’ın Rolü”, *I. Kur’an Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara 1994, ss. 415-439.
- Onat, H., “Haricilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 63-86.
- Onat, H., “İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5(2017), ss. 11-36.
- Onat, H., “Şiiliğin Doğuşu, İlk Şii Fikirler ve İlk Şii Hareketler”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, ss. 153-178.
- Öz, M., “Şia”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIX, ss. 111-114.
- Özel, M., “Elmalı’nın Tefsir Metodolojisi”, *Diyanet İlmi Dergi*, 51/3 (2015), ss. 29-56.
- Özen Ş., “Matürîdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, ss. 146-151.
- Özervarlı M. S., “Kalânîsî, Ebü’l-Abbas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXIV, ss. 223-224.
- Özervarlı M. S., “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (Fikirleri)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.XXXVIII, ss. 425-427.
- Özervarlı, M. S., “Selefiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVI, ss. 399-402.
- Özgel, İ., “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20 (2012), ss. 327-362.
- Özler, M., “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 229- 271.
- Özler, M., “Selefiyye”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 105-110.
- Özler, M., “Tevhid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXI, ss. 18-20.
- Öztürk, M., “Kelime Bağlamında Elmalılı Mealinin Bazı Özellikleri”, *Bir Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, ss.177-241.
- Öztürk, M., “Tanzimat’tan Günümüze Tefsirin Fikir/ Tefekkür Seviyesi”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri*, ed. Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, c. VI, ss. 4412- 4463.

- Paksüt, F., “Merhum Dayım Elmalılı Hamdi Yazır”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 2-24.
- Sarıkaya, M. S., *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018.
- Severcan, Ş., “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Muhalif Kimliği ve Tefsirinin Yazılış Süreci”, *Bir Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, ss. 517-549.
- Sinanoğlu, M., “İman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, ss. 212- 214.
- Subaşı, M. H., “H. Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* 4-6 Eylül 1991, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 318-330.
- Teber, Ö. F., “Mezheplerin Ortaya Çıkış Nedenleri”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2012, ss. 27-41.
- Telkenaroğlu, M. R., “M. Hamdi Yazır’da ‘Reforma Karşı Tecdit’ ya da ‘Başkalaşmadan Yenileşme’ Tasavvuru ”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 2012*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Antalya 2015, ss. 265- 288.
- Topaloğlu, B., “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin Kelâmî Görüşleri”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2016, ss. 191-219.
- Topaloğlu, B., “Mâtürîdî (Kelâma Dair Görüşleri)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, ss. 151-157.
- Tunç, C., “Ecel ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, ss. 380-382.
- Uçar, R., “Abdullah Cevdet’in Din Anlayışı”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/11 (2012), ss. 205-218.
- Uçman A., “Baha Tevfik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, ss. 452-453.
- Uzunpostalcı, M., “Ebû Hanîfe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, ss. 131-138.
- Ülken, H. Z., *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.
- Üzüm, İ., “Mücessime”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, ss. 449-450.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem R. Fırlı, Sarkaç Yayınları, Ankara.
- Yavuz, Y. Ş., “Cübbai, Ebu Ali”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. VIII, ss. 99-102.
- Yavuz, Y. Ş., “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.XI. ss. 57-62.
- Yavuz, Y. Ş., “Eş'ariyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XI, ss. 447-455.
- Yavuz, Y. Ş., “İbn Küllâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XX, ss. 156-157.
- Yavuz, Y. Ş., “Mâtürîdiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, ss. 165-175.
- Yavuz, Y. Ş., “Müşebbihe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, ss. 156- 158.
- Yavuz, Y.Ş., “Ehl-i Sünnet” *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. X, ss. 525-530.

- Yazıcıoğlu, M. S., “Fiil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIII, s. 59-64.
- Yazıcıoğlu, M. S., ”Mâtüridî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtüridî ve Ebû'l Mu'in Neseî", *İmam Mâtüridî ve Mâtüridilik*, hz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2016, ss. 167- 185.
- Yazır, M. H., *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1982, c. I-X.
- Yazır, M.H., *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, c. I-X.
- Yeşilyurt, T., “İmanın Mahiyeti”, *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, ss. 299- 306.
- Yıldız, M. A., “Elmalılı Hamdi Efendi'nin Bazı Tasavvufi Görüşleri”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2019), ss. 111-143.
- Yılmaz, A., “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara1993, ss. 33- 44.
- Yılmaz, S., “Elmalılı Hamdi Yazır”, *XIX. yy' dan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*, ed. Kemal Sözen, Ali K. Turgut ve Sabri Yılmaz, Divan Kitap, İstanbul 2017 , ss. 183-209.
- Yurdağür, M., “Haberî Sıfatları Anlamada Metod”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (1983), ss. 249-264.
- Yurdakul, M., “Mekteb-i Nüvvâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. EK-2, ss. 240-241
- Azmi, Ö. “İslâmcılık (II. Meşrutiyet)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*; <https://islamansiklopedisi.org.tr/islamcilik#2-ikinci-mesrutiyet> (03.10.2021).
- Bilmen, Ö. N., *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin)*; https://kutuphane.islamiokul.com/kuran/v2/tefsir-tarihi-bilmen/2/2.htm#_ftnref430 (03. 10. 2021).
- Diyanet İşleri Başkanlığı meali, <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/fatiha-suresi-1/ayet-1/kuran-yolu-meali-5> (13.12. 2021).
- Hidayet, A., “Kur'an (Tercümesi)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*; <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuran#7-tercumesi> (03.10.2021).
- Kutlu, S., *Ehl-i Sünnet Üzerine Soruşturma Marife Dergisiyle Söyleşi*; <http://www.sonmezkutlu.net/?pnum=112&pt=Ehli+S%C3%BCnnet+%C3%9Czerine+Soru%C5%9Fturma+%28Marife%29> (03.10.2021).

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Fatmanur UĞUZ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antalya Anadolu İmam Hatip Lisesi, Antalya, 2012.
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Antalya, 2018.
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri tezli yüksek lisansa devam ediyor
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	Gazi Anadolu Lisesi
Çalıştığı Kurumlar	Aksu Kız Anadolu İ.H.L